

Белем — Акыл — Гамәл

ФӘН һәм ТЕЛ

Фәнни-хәбәри журнал

4'2007

Бу санда:

Бөтендөнья татар

конгрессының дүртенче

съездын каршылап

Тел, әдәбият, тарих

Мәшһүр галимебез

Зәйнәп Якупова

Милли мәгариф

Фән һәм гамәл

Фәнгә кереш

Китап киштәсе

Җыеннардан хәбәрләр

ФӘН һәм ТЕМ**(НАУКА и ЯЗЫК)****Фәнни-хәбәри журнал****№4(35) # 2007**1999 елның 25 мартында Татарстан Республикасының
информация һәм матбугат министрлыгында теркәлде
(700-нче таныклык)**Журналның гамәлгә
куючылар:**

- Казан шәһәре хакимияте;
- Татарстан Фәннәр Академиясе;
- Бөтендөнья татар конгрессының Башкарма комитеты;
- Казан дәүләт архитектура-төзөлеш университеты.

Баш редактор

Фаил Әхмәдиев

Редакция советы

Рәшит Шакиржанов
(баш редактор урынбасары)
Мансур Хәсәнов
Ринат Закиров
Ирек Арсланов
Марсель Әхмәтжанов
Равил Газизуллин
Төлгат Галиуллин
Фәт Гәрифүллин
Гали Даутов
Мирфатыйх Зәкиев
Хужияхмәт Мәхмүтов
Фәнис Нәбиев
Ренат Сәйфуллин
Жәүдәт Сөләйманов
Индус Таһиров
Алмаз Юлдашев

Жаваплы сәркәтип

Альберт Нарбеков

Редакторлар

Абрик Камалов
Галим Хисамиев

Дизайнер

Фәрит Шакиржанов

Сәркәтип

Гөлсинә Соколова

Редакциянең адресы:

420043, г.Казань,
ул.Зеленая, д.1, 4-202 к,
Редакция журналы "ФӘН һәм ТЕМ",
тел/факс (843) 510-46-75

- * Редакциянең фикере авторлар фикере белән туры килмәскә мөмкин
- * Кулъязмалар рецензияләнгәннән һәм кире кайтарылмый
- * Материалларны күчереп бастырганда "ФӘН һәм ТЕМ" журналына сылтама бирү мәжбүри

Журнал ЗАО "Новое Знание" типография-сендә басылды.

Басарга 23.11.07 кул куелды.

Офсет ысулы белән басылды.

Формат 60х84/8. Офсет кәгазе.

Күләме 11,6 басма табак.

Нәшер хисабы буенча 4,75 табак.

Заказ 11/24. Тираж 500 данә.

Типографиянең адресы:

420043, г. Казань, ул. Зеленая, 1.
Тел. 246-68-19

Журналга ТРның «Татарстан халыклары телләре турындагы Законны гамәлгә ашыру комитеты ярдәм итә

© "ФӘН һәм ТЕМ" журналы
редакциясе, 2007

БУ САНДА:**БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫНЫҢ ДҮРТЕНЧЕ СЪЕЗДЫН КАРШЫЛАП**

РИНАТ ЗАКИРОВ. Халкыбыз гомер бакый зыялы, акыллы кешеләргә
бай булды 3

БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОГРЕССЫНЫҢ БАШКАРМА КОМИТЕТЫ
ЕЛЪЯЗМАСЫННАН 6

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

АХМӘТ МАЗҺАРОВ. Татарстанның инновацион үсешен тәэмин итү өчен
милләттәш галимнәргә бергә туплауда Фәннәр академиясенең роле 20

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИЕВ. Татар халкының лингвистик тамырлары һәм аны
саклап калу проблемалары 23

ХАТЫЙП МИҢНЕГУЛОВ. Мөһажирлектә татар әдәбияты: аны өйрәнү,
тарихи ватанга кайтару мәсьәләләре 29

ЗИДӘ САДЫЙКОВА. Татар сөйләшләрендә кайбер борынгы озынлык
үлчәү берәмлекләре 35

ШӘРИФҖАН АСЫЛГӘРӘЕВ. Яшьли киткән галим 38

ЛӘЙСӘН СӨЛӘЙМАНОВА. Закир һади ижатында жанр һәм стиль
үзенчәлекләре 43

РӘҖӘП БӘДРЕТДИНОВ. Афзал Таһиров – язучы, дәүләт һәм
жәмәгать эшлеклесе 46

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

ИЛДАР ФӘТХУЛЛИН. Якупова ысулы буенча... 51

НАИЛӘ МИФТАХОВА. Яңа яшәешне каршы ала иде... 54

НАИЛ ГЫЙЗЗӘТУЛЛИН. Без аның белән горурланабыз 55

ЗӘЙНӘП ЯКУПОВА. Зур гәүдәле туган балаларның үсеше 57

МИЛЛИ МӘГАРИФ

ДАМИР ГАЛИМОВ, ГАЛИ ДАУТОВ, БАРИС ТИМЕРКӘЕВ. Рус телендәге
«вырождение» сүзенә бәйле физик терминнарның татар телендәге
аналоглары 59

ФӘНГӘ КЕРЕШ

ФАЯЗ ХУҖИН. Россиядә археология фәнненең башлангыч чоры 64

КИТАП КИШТӘСЕ

ӘБЕЛГАЗЫЙ БАҢАДИР ХАН. Шәжәрәи төрек 19

ФЛЭРА БАЯЗИТОВА. Аш-су һәм халык традицияләре лексикасы 49

РАФИС ШӘЙМӘРДӘНОВ, ӘНВӘР ХУҖИӘХМӘТОВ. Татар милли
педагогикасы 63

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

ТАТАРСТАН ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕНДӘ 71

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГӘТ ИНСТИТУТЫ ГАЛИМНӘРЕ АПАСТА 73

ФӘН һәм ТӘЛ

(НАУКА и ЯЗЫК)

Научно-информационный журнал
№4(35)#2007

Зарегистрирован 25 марта 1999 года в Министерстве
информации и печати Республики Татарстан
(свидетельство о регистрации №700)

АВТОРЛАР ИГЪТИБАРЫНА

1. Фәнни-хәбәри журнал була-
рак, "ФӘН һәм ТӘЛ" журналы-
на кешелек дөньясы һәм татар
халкы алдында торган про-
блемаларга багышланган, ни-
гездә татар телендә язылган
фәнни мәкаләләр кабул
ителә.
2. Мәкаләнең күләме 8 биттән
артмаска тиеш (бер биттә 30
юл, юлда 60 хәреф).
3. Мәкаләгә рус телендә языл-
ган, 5-6 юлдан артмаган анно-
тация бирергә кирәк.
4. Һәр мәкалә 2 данәдә кабул
ителә. Аңа өстәп, татарлаш-
тырылган Word редакторла-
рында эшләнган дискет би-
рергә.
5. Тексттагы формулаларга
аеруча игътибар итәргә кирәк.
Алар ачык, аңлаешлы итеп
язылган яки бастырылган бу-
лырга, бертөрле язылыштагы
баш һәм юл хәрефләре, өске
һәм аскы индекслар һ.б.ш.
ачык аерылырга тиешләр.
6. Рәсемнәрне дискетта яки
аерым биттә пөхтәләп сызып
жибәрергә, һәр рәсем артына
авторның фамилиясен, мәка-
ләнең исемен, сызым санын
куярга кирәк.
7. Мәкаләдә бирелгән әдәби-
ят исемлеге билгеле стан-
дартка туры килергә тиеш.
8. Мәкаләнең кулъязмасына
үзгәртүләр кертү кирәк булса,
ул авторга кире жибәрелергә
мөмкин.
9. Кулъязмалар кире кайта-
рылмый һәм аларга бәяләмә
бирелми.
10. Мәкалә белән бергә
автор(лар)ның яхшы сыйфат-
лы фотосын, аның (алар) ту-
рында кыскача мәгълүмат
жибәрү мәгуль.
11. Мәкалә ахырында автор-
ның имзасы, тулы адресы һәм
исем-фамилиясе булырга
тиеш.

В НОМЕРЕ:

ВСТРЕЧАЯ ЧЕТВЕРТЫЙ СЪЕЗД ВСЕМИРНОГО КОНГРЕССА ТАТАР

- ЗАКИРОВ Р.З. Народ наш во все века был богат людьми благородными,
мудрыми 3
- ИЗ ЛЕТОПИСИ ИСПОЛКОМА ВСЕМИРНОГО КОНГРЕССА ТАТАР 6

НАУКА И ПРАКТИКА

- МАЗГАРОВ А.М. Роль Академии наук Республики Татарстан в консолидации
ученых-соотечественников для обеспечения инновационного развития
Татарстана 20

ЯЗЫК, ИСТОРИЯ, ЛИТЕРАТУРА

- ЗАКИЕВ М.З. Лингвоэтнические корни татарского народа и проблемы
их сохранения 23
- МИННЕГУЛОВ Х.Ю. Татарская литература в эмиграции: проблемы
исследования и возвращения на родину 29
- САДЫКОВА З.Р. Некоторые старинные меры длины в татарских говорах 35
- АСЫЛГАРАЕВ Ш.Н. Безвременно ушедший ученый 38
- СУЛЕЙМАНОВА Л.Р. Особенности жанра и стиля в творчестве
Закира Хади 43
- БАДРЕТДИНОВ Р.Ф. Афзал Тагиров – писатель, государственный
и общественный деятель 46

ВЫДАЮЩИЕСЯ УЧЕНЫЕ

- ФАТКУЛЛИН И.Ф. По методу Якуповой... 51
- МИФТАХОВА Н.Х. Она встречала новую жизнь... 54
- ГИЗАТУЛЛИН Н.Х. Мы ею гордимся. 55
- ЯКУБОВА З.Н. Развитие детей, родившихся с большой массой тела 57

НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ

- ГАЛИМОВ Д.Г., ДАУТОВ Г.Ю., ТИМЕРКАЕВ Б.А. Татарские аналоги
физических терминов на русском языке, связанных со словом
«вырождение» 59

ВСТУПАЯ В НАУКУ

- ХУЗИН Ф.Ш. Начальный этап археологической науки в России. 64

КНИЖНАЯ ПОЛКА

- АБЕЛГАЗИ БАХАДУР ХАН. Родословное древо тюрков 19
- БАЯЗИТОВА Ф.С. Лексика пищи и народных традиций 49
- ШАЙМАРДАНОВ Р.Х., ХУЗИАХМЕТОВ А.Н. Татарская национальная
педагогика 63

ВЕСТИ С СОБРАНИЙ

- В АКАДЕМИИ НАУК ТАТАРСТАНА 71
- УЧЕНЫЕ ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА В АПАСТОВО ... 73

© Закиров Р.З., 2007

ХАЛКЫБЫЗ ГОМЕР БАКЫЙ ЗЫЯЛЫ, АКЫЛЛЫ КЕШЕЛӘРГӘ БАЙ БУЛДЫ*

Ринат Закиров

РИНАТ ЗИННУР улы ЗАКИРОВ – «Бөтендөнъя татар конгрессы» ижтимагый берләшмәләре Халыкара берлегенең Башкарма комитеты рәисе, Татарстан Республикасы Дәләт Советы депутаты, ТАССРның атказанган мәдәният хезмәткәре. Фәнни хезмәтләрендә татар милли хәрәкәте мәсьәләләре тикшерелә.

Закиров Р.З. Народ наш во все века был богат людьми благородными, мудрыми.

Выступление на пленарном заседании I Всемирного Форума татарских ученых 20 сентября 2007 года.

Мөхтәрәм галимнәр!

Хөрмәтле милләттәшләр!

Минем өчен акыл ияләренең ошбу гали мәжлесендә катнашу зур дәрәжә дә, шул ук вакытта бик җаваплы бурыч та. Бер яктан, сез татар халкы вәкилләре булсагыз, икенче яктан дөнъякүләм танылган, мәшһүр галимнәр, фән әһелләре. Сезнең абруегыз, дәрәжегез, интеллектуаль потенциалыгыз зур, әлеге потенциалны милләт мәнфәгатьләре өчен куллану юлларын эзләү, минемчә, бүгенге форумның төп бурычы булып тора.

Бүген күпкырлы татар тормышы, шөкер, гөрләп тора: яшьләр хәрәкәте дә, хатын-кызлар җәмгыятьләре дә, укучылар да, дин әһелләре дә, эшкурлар да. Без аларның һәр катламы белән кулга-кул тотынып, житди мәсьәләләрне уртага салып сөйләшеп, эшләп киләбез. Халкыбыз әйтмешли, “киңәшле йорт таркалмас”.

Әлеге татар даирәләре белән бүгенге халәтебезне ачыклагач кына, без милләтне нинди юллар аша үстерү хакында сөйләшер өчен гыйльми җәмәгәтчелек каршына чыгарга булдык. Бу очраклы гына килеп чыккан әйбер түгел. Халкыбыз гомер бакый зыялы, акыллы кешеләргә бай булды.

Алар иң авыр заманаларда да милләтне әйдәп, дәрәс юлдан алып бара белделәр. Андый шөхесләренң исемнәре тарих сәхифәләрендә алтын хәрәфләр белән язылган. Кол Гали, Мөхәммәдьяр, Габделнасыр Курсави, Шиһабетдин Мәрҗани, Галимҗан Баруди, Муса Бигиев, Ризәтдин Фәхретдин, Хәмит Мөштәри, Гыйлем Камай һәм башкалар. Бүгенге татар галимнәре дә сынатмый, алар арасында дөнъякүләм танылганнары шактый: Роальд Сәгъдиев, Рәшит Сүнәев, Альберт Галиев, Роберт Нигъмәтуллин, Кев Салихов, Надир Дәүләт, Камил Вәлиев, Айшә Рорлих, Юлай Шамильоглу һ.б. Күрәбезки, халкыбызның интеллектуаль потенциалы искиткеч бай. Татарстан Президенты М.Шәймиевнең бүгенге форумга сәламләү хатында да галимнәребезгә лаеклы бәя бирелде.

Соңгы елларда халкыбыз, Татарстанны һәм Казанны милли үзәк рәвешендә кабул итеп, аның уңышларына сөенеп һәм борчуларына көенеп, берләшә, туплана башлады. Һәм шунысы бик мөһим, бу сөенечле күренешнең беренче сафында галимнәр тора. Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты менә инде берничә ел дәвамында галимнәребезне барлау эшен алып бара. Без туплаган мәгълүмат базасында 800 Русия галиме һәм 150 чит

* I Бөтендөнъя татар галимнәре форумының 2007 елның 20 сентяберендә узган пленар утырышында ясаган чыгыш.

илләр вәкиле бар. Әлегә бу исемлекне тулы дип әйтеп булмый. Ышанам, бүгенге форумда без милләтебезнең интеллектуаль потенциалын Татарстан һәм халкыбыз файдасына ныклап эшлөтөп жибәрә алырлык яңа исемнәрне дә иштербез. Һәм гыйльми шөхесләрнең мәгълүмат базасы киләсе эшләрнең төпле нигезе булыр.

Мәгълүм ки, татар галимнәренен шактый өлеше фундаменталь һәм техник фәннәр өлкәсендә эшли. Соңгы елларда Татарстанда дөнья икътисадының төп казанышларын билгели торган тармаклар зур үсеш алды. Татарстан житәкчеләге әлегә тармакларны үстерү өчен бөтен көчен куя. Әгәр без Татарстанның дөнья базарында лаеклы урын алуын телибез икән, беренче нәүбәттә дөньякүләм фәнни ачышларга, заманча идеяләргә таянырга тиешбез. Шуңа да Татарстан татар галимнәренә зур өметләр баглый.

Сез беләсез, язмыш татар халкын туктаусыз сынап тора. XX йөз башында танылган милләт хәкимнәре Йосыф Акчура, Садри Максуди, Барый Баттал, әле күптән түгел исеме яңа торгызылган Борһан Шаһиди, соңрак Әгъдәс Курат, Рәшит Рәхмәти-Арат, Ахмәт Тимер һ.б. туган илләрен ташлап чит илләргә китәргә мәжбүр булалар, ләкин мөһажирлектә дә югалып калмыйлар. Алар, фөндәге уңышлары белән бергә, үзләре яшәгән дәүләтләрнең житәкчеләре тарафыннан ил алдындагы казанышлары өчен югары бәяләнәләр. Шулай ук вакытта, ошбу мәшһүр фән әһелләре сәясәттән дә, милләт эшеннән дә читләшмиләр, милли идеяне яшәтөп, үстереп, яңа буыннарға әманәт итеп тапшыралар.

Бүген дә милләт җанлы галимнәребез төрле төбәкләрдә халкыбыз файдасына игелекле эшләрне күп башкаралар. Мин монда берничә генә мисал китереп китәм. Мәсәлән, Мәскәүдән мөхтәрәм профес-

сор Әгъдәс Борһанов милли-мәдәни мөхтарият турында Дума өчен закон проектын эшләде. Татарлар күпләп яшәгән Саратовта күренекле тарихчы, профессор Фрид әфәнде Рәшитов татар тарихы бунча мәктәпләр өчен иң уңышлы дәреслекләрнең берсен әзерләде. Шунның өстенә, ул Алтын Урда чорының борынгы шәһәре Үкәктә археологик казу эшләрне оештырып, шушы төбәктәге милләт-эшләрәбезнең рухын, абруен күтәрәп жибәрде. Моның белән ул татарның тарихын Татарстанда гына түгел, илнең төрле жирләрендә, Сарайда да, ерак Себернең Искерендә дә өйрәнү кирәклеген раслый. Казакъстанның Жәекъ шәһәрендә яшәүче профессор Разак әфәнде Әбүзаров, жирле эшкуарлар ярдәмендә шунда Тукай музее булдырды һәм бөек шагыйрәбезнең әлегә билгеле булмаган язмаларын табып чыгарды. Шулай ук, Татарстан белән даими хезмәттәшлек алып баручы байтак галимнәрнең исемнәрен атап булыр иде. Ләкин мин бүген дөньякүләм танылган хирург, академик Ринат Акчурин исемен генә атап үтәм. Аның тырышлыгы белән хәзер Татарстанда дөньяның иң алдынгы медицина үзәкләрендәге кебек гаять катлаулы операцияләр ясала башлады. Мондый эшчәнлек татар халкының рәхмәтенә лаек.

Татар галимнәре XX гасыр ахырында илдәге зур үзгәрешләр чорында да үзләрен халкыбызны әйдәп баручы көч буларак күрсәттеләр. Жәмһүриятебезнең яңарышы фидакарь акыл ияләренә, алар тәкъдим иткән идеяләргә нигезләнде. Бу истәлекле чорда, дөньяга сибелгән татарны берләштерү максатыннан, 15 ел элек Бөтендөнья татар конгрессы барлыкка килде. Конгресстың беренче житәкчесе итеп фән әһеле, академик Индус Таһировның сайлануы очраклы булмады. Кыскасы, үзенең эшчәнлегендә Конгресс һәрдаим галимнәр белән кулга-кул тотынып, аларның киңәшләренә колак салып хәрәкәт итеп

килә. Дүрт ел элек Шиһабетдин Мәржани исемендәге Тарих институты каршында Конгресстың Башкарма комитеты тәкъдиме белән Этномониторинг үзәге юкка гына булдырылмады. Әлегә фәнни үзәк төбәкләрдәге татар галимнәре белән даими элемтәдә торып, нәтижәле хезмәттәшлек итә башлады. Безнең фикеребезчә, бу үзәкнең төп бурычы – татар халкының үсеш стратегиясен һәм тактикасын булдыру.

Милләтебезнең бүгенге проблемаларына килгәндә, алар житәрлек һәм шактый катлаулы. Минемчә, шулар арасында иң мөһиме – милли мәгарифнең халәте. Гасырлар буе яшәп килгән, халкыбызның горурлыгы булган, бихисап милләт хәкимнәре биргән мәгариф системабызны бүген жимерү бара. Дөрөс, Русиядә милли мәктәп беркайчан да жиңел яшәмәде. XX гасыр башында атаклы сәясәтче, галим Садри Максуди Думадагы бер чыгышында болай ди: “Без, гомуми Русия халкы күрә торган кысынкылардан башка, фәкать мөселманнарга гына тараflanган махсус кысынкылар күрәбез... Безнең мәктәпләребезне, әдәбиятыбызны һәм безнең иң әвәл дөнъя вә галәм илә таныткан вә без кечкенә вакыттан ук анабыз сөйләшкән телне кыса башладылар”. Гажәп бит, бу сүзләр нәкъ бүгенге көнгә төбәп әйтелгән кебек! Ә СССР таркалу сәбәпле, БДБ илләрендә бер мизгелдә эмигрантка әйләнгән бер миллион милләттәшебезнең мәктәпсез, димәк, туган телсез калганын да

исәпкә алсак, халкыбызның кабат нинди фажига алдында торганын аңлайсыздыр.

Мөхтәрәм галимнәр!

Мин сезгә монда турыдын-туры мөрәжәгать итәм, әйдәгез, бергә уйлашыйк һәм катлаулы милли мәсьәләләрне чишү юлларын табырга тырышыйк. Ә бит, мәгарифтән кала, милләтебезнең башка проблемалары да бихисап. Алар арасында куркыныч ассимиляция процесслары, катнаш никахлар, милли мохитнең тараюы, ана телебезнең бетүгә баруы, ислам культурасынан читләшү һ.б. Бу афәтләргә глобальләшү, милли мәдәниятләрнең үзенчәлекләрен югалтып, масс-культурага әйләнүе дә өстәлә.

Һәр милләтнең табигатенә яшәп калу, саклану омтылышы салынган. Мәгълүм ки, бу сыйфатлар кешегә туганда ук инстинкт рәвешендә бирелә. Халкыбыз язмышы турында башкалар читтән килеп кайгыртмас. Читтәге татар галимнәрен Татарстанның икътисадын үстерү эшенә дә тартырга вакыт житте. Шуңа күрә бүгенге галимнәр форумы милләтебез алдында торган, Республика өстенә төшкән иң кискен сорауларга җавап эзләсен иде.

Безнең фикеребезчә, бу әле зур эшләрнең башы гына. Бүгенге үзгәрүчән, катлаулы дөнъяда халкыбыз үзенә лаеклы урынны алачагына шигебез юк. Бу эштә мөхтәрәм галимнәребез дә әйдәп баручы булса, без, һичшиксез, изге максатка ирешербез.

БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫ БАШКАРМА КОМИЕТЫ ЕЛЪЯЗМАСЫННАН

2002 ел

28-29 август көннәрендә Казан шәһәрәндә Бөтендөнъя татар конгрессының өченче съезды узды. Аның эшендә 21 чит илдән, Россиянең 57 төбәгеннән һәм Татарстаннан 560 делегат катнашты. Алар татарларның XXI йөз башында дөнъяда тоткан урынын, халкыбызның киләчәктә дә милли-дәүләти һәм мәдәни үсешен, берләшү юлларын билгеләп, резолюция кабул иттеләр. Анда татар милләте һәм иҗтимагый берләшмәләрнең “Бөтендөнъя татар конгрессы” Халыкара Берлеге алдында торган түбәндәге мөһим бурычлар билгеләнде:

– Россия Федерациясендә дәүләтнең бөтенлеген, барлык халыкларның хокукларын, илнең базар икътисады һәм федерализм юлында үсешен гарантияләүче демократик реформаларга тайпылышсыз ярдәм;

– Татарстан Республикасының Россия Федерациясе составында күпмилләтле демократик хокукий дәүләт буларак конституцион статусын һәм татар халкының үзбилгеләнү формаларын яклау;

– Россия Федерациясе дәүләт хакимияте органнары белән Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары арасында ике якка да караган эшләрне һәм вәкаләтләрне тапшырышу турындагы Шартнамә нигезендә бөтен татар милләтенең милли-мәдәни үсешендә Татарстан Республикасының әйдәп баручы ролен һәм җаваплыгын гамәлгә ашыру;

– Россия Федерациясе, Татарстанның һәм башка субъектларның дәүләт хакимияте органнары белән берлектә, татарларның милли-мәдәни ихтыяжларын канәгатьләндерү максатларында татар халкын үстерү буенча гомумфедераль программа эшләү;

– Россия Федерациясендә һәм башка илләрдә татар мәдәният-мәгариф учреждениеләре чөлтөрән саклап калу һәм үстерүгә ярдәм; халыкның рухи қыйммәтләренә һәм горәф-гадәтләренә җәмгыятьнең барлык катлавын, беренче чиратта яшь буынны тарту, якынайту;

– эшмәкәрлек традицияләрен кайтаруга ярдәм итүче эшлекле хезмәттәшлекне активлаштыруны, татарлар яшәгән төбәкләрдә сөүдә йортлары, хезмәт күрсәтү предприятиеләре чөлтөрән (шул исәптән ял итү, китап сөүдәсе, аудио-видеопродукция һәм җәмәгать туклануы өлкәсендә) киңәйтү;

– Татарстан һәм татарлар яши торган төбәкләр арасында даими мәдәни багланышларны җайга салу һәм, гомуммилли мәгълүмати киңлекне булдыру максатларында, ясалма иярчен аша эшләүче телевидение, радио һәм интернетны да кертеп, заман таләпләренә туры килә торган мәгълүмати технологияләрне киң файдалану;

– Казан шәһәрәненң 1000 еллыгы – гомумроссия бәйрәменә һәрьяклап әзерлек;

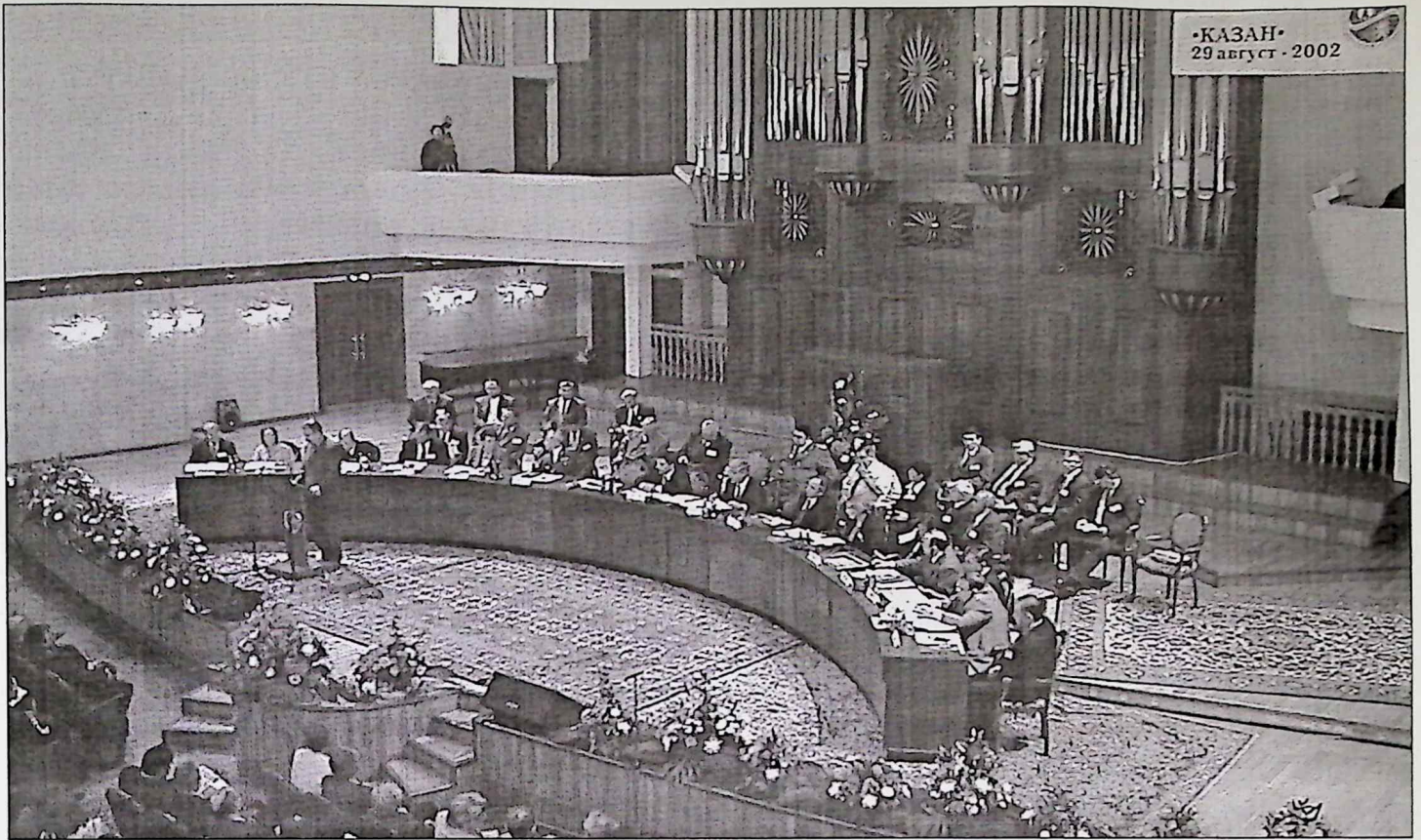
– татарлар яшәгән төбәкләр өчен милли кадрларны әзерләү;

– бөтен конфессияләргә карата дә толәрантлы мөнәсәбәтне, татарлар арасында таралган традицион диннәрнең гуманистик қыйммәтләренә тәрбияви ролен күтөрү;

– “Сабантуй” милли бәйрәмен ЮНЕСКОның Кешелек авыз иҗаты һәм матди булмаган мирасы җөүһәрләре исемлегенә кертү турында мәсьәләне хәл итү;

– ана телен белү, татарлар тупланып яши торган төбәкләрдә телне үзләштерү, милли мәгарифнең торышын төрле яклап өйрәнү, татар язуын латин графикасына кайтару эшләрә дөвам итү;

– Бөтендөнъя татар конгрессының структур бүлекчәләре һәм төбәкләрдәге милли

оешмаларның оештыру эшчәнлеген камилләштерү, дәүләт хакимияте һәм идарәсе органнары, ижтимагый оешмалар, мәдәни агарту учреждениеләре белән татар халкының милли-мәдәни мәсьәләләрен хәл итү өчен үзара нәтиҗәле хезмәттәшлекне дәвам итү;

– милли-мәдәни автономияләренң тагын да нәтиҗеләрәк эшләве өчен шартлар тудыру, шул исәптән – милли-мәдәни автономияләре турындагы законнарға тиешле үзгәрешләр кертүгә ирешү, дәүләт тарафыннан финанс ярдәме механизмын булдыру, бу Законның Россия Федерациясенң барлык төбәкләрендә дә үтәлүен жәмәгать тикшерүендә тотуны жайга салу;

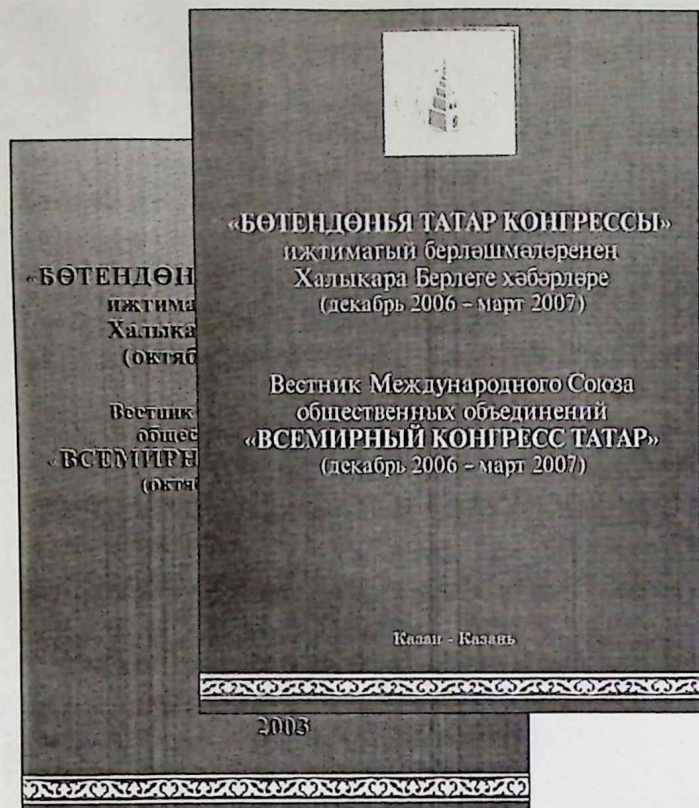
– бербөтен татар милләтен этник һәм конфессиональ төркемнәргә бүлгәлүне татарларның этномәдәни бөтенлегенә чынлап торып куркыныч янавында гаепләү.

3 октябрь, Оренбург өлкәсе. Әсәкәй районындагы татар милли-мәдәни мохтәриятенең хисап-сайлау конференциясе узды. Анда Оренбург өлкәсенң төньяк-көнбатыш регионна керүче Асекеево, Абдуллин, Матвеев, Богорыслан районнарының жирле милли-мәдәни мохтәриятен оештыру турында карар кабул ителде.

4 октябрь, Казан. БТК БК, тарих институты һәм Татарстан фәннәр академиясе Хәтер көненә багышланган «1552 елдан соң татар халкы: югалтулар һәм табышлар» дигән темага фәнни-гамәли конференция уздырдылар. Конференция эшендә Татарстан югары уку йортларының күренекле галимнәре һәм хөкүмәт вәкилләре катнашты.

Конференциядә катнашучылар “ТР Фәннәр академиясенә, Россия Фәннәр академиясе һәм РФ Мәгариф министрлыгы белән берлектә, Казан ханлыгы, урта гасырлардагы башка төрки-татар дәүләтләре тарихы буенча фундаменталь фәнни тикшеренүләр алып бару, Мәскәү дәүләтенң урта гасыр төрки-татар дәүләтләрен яулап алу тарихын бозып күрсәтми торган, Россия тарихында һәм мәдәниятендә татар мәдәниятенң һәм ислам цивилизациясенң роле һәм урыны турындагы яңа буын уку әдәбиятын, уку-методик кулланмалар әзерләү һәм нәшер итү буенча координация эшләрен көчәйтәргә кирәк” дигән карарга килделәр.

9 ноябрь, Донецк (Украина). Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров милли-мәдәни оешма житәкчеләре белән очрашты. Татарның мәдәниятен,

горел-гадәтләрен саклап калу, Донецкида 2003 елда милли бәйрәмбез «Сабантуй»ны үткәрдә урындагы хакимият һәм Татарстандагы татар милли оешмалары бергә эшләү юллары да билгеләнде.

14 ноябрь, Ханты-Мансийск. БТК Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров хөкүмәт делегациясе белән Ханты-Манси автономияле округында булды. Конгресс тәкъдире белән, ике яклы килешү төзегәндә татар балаларына ана телендә белем алу мөмкинлекләрен тудыру хакындагы мәсьәлә каралды.

20 ноябрь, Казан. БТК Башкарма комитетында «Матбугат-мәгълүмат чараларында татар халкы үсеше проблемаларын яктырту» дигән темага түгәрәк өстәл узды. Аның эшендә республиканың газета, журнал, телевидение, радио журналистлары катнашты. Күп журналистларның теләге буенча, БТК Башкарма комитеты кысасында Татар журналистлары клубы оешты.

26 ноябрь, Казан. БТК Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров катнашында «Ак калфак» оешмасының утырышы узды. Анда башкарылган эшләргә нәтижә ясалды, киләсе 2003 елга эш планы кабул ителде.

16 декабрь, Казан. БТК Башкарма комитетының киңәйтелгән утырышы булды.

2003 ел

16 январь, Мәскәү. БТК БК рәисе Р.З. Закиров һәм аның урынбасарлары Д.М. Исхаков, Р.С. Вәлиев Мәскәүдә РФнең Фәннәр академиясендә узган «Россиядә татар мәсьәләсе» дигән семинарның беренче утырышында катнаштылар.

22 январь, Казан. БТК Башкарма Комитетында Р.З. Закиров житәчәкләрәндә «Халыкара мәсьәләләр һәм кеше хокуклары» комиссиясенәң утырышы үздә.

13 февраль, Уфа. БТК БК рәисенә урын-
басары И.Г. Һадиуллин Уфада узган «Баш-
кортстан татарларының милли-мәдәни про-
блемалары» дигән фәнни-гамәли конферен-
ция эшендә катнашты.

27 февраль, Казан. БТК БК, «Ватаным Татарстан» газетасы редакциясе белән берлектә, «Татар милләтен ничек бердәм милләт итеп сакларга» дигән темага түгәрәк өстәл уздырды. Әлеге сөйләшүдә БТК БКның җирле оешма җитәкчеләре, галимнәр, журналистлар катнашты.

4 март, Саранск. БТК БК рәйсе Р.З. Закиров Мордовия Президенты Н.И. Меркушкинның инаугурация тантанасында катнашты, Мордовиядәге татар оешмалары житәкчеләре белән очрашып, милләтне борчыган проблемалар турында сөйләште.

23-25 март, Волгоград. БТК БК әгъзалары катнашында Волгоград өлкәсенең татар милли-мәдәни автономиясенең хисап-сайлау конференциясе узды.

31 март, Казан. «Пирамида» комплексында БТК БК канаты астында балаларның татар халык ижаты һәм сәнгать фестиваленең гала-концерты узды.

14-16 апрель, Бөгелмә. БТК Башкарма Комитеты, Мәгариф министрлыгы, Бөгелмә шәһәре һәм районы хакимияте белән берлектә, «Бөгелмә районы мәгариф учаклары мисалында милли белем һәм тәрбия бирүне үстерү» дигән темага күчмә утырыш үткәрделәр.

Утырышта “Бөгелмә районы һәм шәһәре мисалында татар мәгарифен үстерү юллары” һәм “БТК Башкарма комитеты жирле оешмаларының район мәгариф бүлекләре белән милли мәгарифне үстерү өлкәсендә уртак эшчәнлегә” дигән мәсьәләләр каралды.

18 апрель, Мәскәү. БТК БК рәисе Р.З. Закиров «РФнең дәүләт милли сәясәте концепциясен тормышка ашыру» дигән Бөтенроссия жыйылышында катнашты.

28 апрель, Казан. БТК БК матбугат-мәгълүмат комиссиясенең утырышы узды. Сүз татар тапшыруларының сыйфатын яхшырту һәм аларны карауның географиясен киңәйтү турында барды.

5 май, Казан. ТР Президенты М.Ш. Шәймиев катнашында «Татар тарихы» академик басмасының беренче томын тәкъдим итү булды.

Президент билгеләп үткәнчә, татарлар турында татар интеллигенциясе генә язып, тәкъдим ителгән хезмәтне ул гына бәяләсә, бу бер хәл булыр иде. Ә биредә Россия Фәннәр академиясенең Тарих институты да, Россиянең һәм чит илләрнең башка институтлары да, һәм, әлбәттә, безнең институтлар да бар. Безгә нәкъ менә шундый күмәк, һәр ягы уйланган хезмәт кирәк. Бу – бик мөһим. Безгә үзбез теләгән тарих түгел, булган тарих кирәк.

29-30 май, Кемерово. БТК БК рәисе Р.З. Закиров рәсми делегация белән Кемерово өлкәсендә булып, андагы татар диаспорасы вәкилләре белән очрашты.

13 июнь, Казан. «РФ төбәкләрендә татар телен саклау мәсьәләләре һәм милли мәгарифнең үсеш юллары» дигән фәнни-гамәли конференция узды.

Анда билгеләп үтелгәнчә, туган телдә сыйфатлы белем алу өлкәсендә гражданнарның хокукларын РФ законнарына һәм халыкара хокук актларына туры китереп сакламый торып, мәгариф системасын үстерү мөмкин түгел. Милли мәгариф – шәхси һәм милләтара мөнәсәбәтләрне тотрыкландыручы, милләтнең киләчәген тәмин итүче куәтле социаль-иқтисади һәм рухи фактор. Уку процессын мәктәпкәчәдән алып югары уку йортларына кадәр колачлаган өзлексез милли мәгариф системасының роле бүгенге көндә бәя биргесез зур. Мәктәпнең һәм татар гаиләсенең этномәдәни һәм этносоциаль функцияләре арта. Татар милләтен саклауда төп мәсьәләләрнең берсе – татар телен, мәдәниятен, традицияләрен саклау, милли үзәкне тәрбияләү. Телне һәм мәдәниятне саклау өчен татар телендә мәгълүмати система булу бик әһәмиятле.

15 июнь, Санкт-Петербург. ТР Президенты М.Ш. Шәймиев житекчелегендәге рәсми делегация составында БТК БК рәисе Р.З. Закиров Санкт-Петербургның 300 еллык юбилей танталарында катнашты. Шөһәрнең татар жәмәгәтьчелегә белән очрашты.

30 июль-11 август. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Закиров Р.З. «Бөек Идел юлы» дигән фәнни-практик конференция эшендә катнашты. Әстерхан, Махачкала, Баку һәм Актау шөһәрләрендә татар оешмасы житекчеләре белән очрашты.

12-13 август, Ташкент (Ўзбекстан Республикасы). БТК БК рәисе Закиров Р.З. татар оешмалары житекчеләре белән очрашты.

20 август, Түбән Новгород. БТК БК рәисе Закиров Р.З. Кириенко С.В. белән очрашты. Орашу вакытында округтагы татар иҗтимагый оешмаларының дәүләт хакимияте органнары белән тыгыз элемәтә төзүе, узган Сабантуй йомгаклары, татар халкының телен, мәдәниятен, гореф-гадәтләрен саклау, масәкүләм мәгълүмат чаралары проблемалары турында сүз алып барылды.

29 август, Казан. БТК БК рәисе Закиров Р.З., Тарханов И.Г., Харисов Ф.Ф., фән һәм мәдәният хезмәткәрләре, Чиләбе өлкәсеннән килгән делегация әгъзалары катнашында «Татарстан Республикасының һәм Чиләбе өлкәсенең милли-мәдәни сәясәте» дигән түгәрәк өстәл узды.

17 сентябрь, Санкт-Петербург. БТК БК рәисе Закиров Р.З., Санкт-Петербург шөһәрәндә эшлекле визит вакытында, татар милли-иҗтимагый оешмалары эшчәнлегенә багышланган сезон ачылу тантанасында катнашты. Санкт-Петербург шөһәре губернаторына кандидат Матвиенко В.И. белән очрашты.

19 сентябрь, Мәскәү. ТР Президенты М.Ш. Шәймиев, Мәскәү шөһәре мэры Ю.М. Лужков, БТК БК рәисе Р.З. Закиров катнашында Мәскәүдәге Әсәдуллаев йортында татар оешмалары житекчеләре белән очрашу узды. Очрашу вакытында 1186нчы татар мәктәбе бинасын зурайту һәм Мәскәү шөһәрәндә татар театрын төзү хакында сүз кузгалтылды.

24 сентябрь, Киев (Украина). Татарстан Республикасы көннәрәндә Премьер-министр

Миннеханов Р.Н. житәкчелегендәге делегация составында БТК БК рәисе Закиров Р.З. да катнашты, Украинадагы татар оешмалары житәкчеләре белән очрашты.

6 октябрь, Ульяновск өлкәсе, Иске Кулатка районы. «Мәдәният, мәгариф, эшмәкәрлек өлкәсендә Ульяновск өлкәсе татар мәдәни оешмаларының хакимият органнары белән үзара хезмәттәшлеге» турында БТК БКның күчмә утырышы узды.

12-13 октябрь, Рига (Латвия). БТК БКның Финляндия, Польша, Белоруссия, Латвия, Литва, Эстония, Германия татар милли-мәдәни оешмалары вәкилләре белән берлектә күчмә утырышы узды.

Утырыш карарында мондый әһәмиятле пунктлар да бар:

– Балтия илләрендәге татар оешмаларының уңай тәҗрибәсен хупларга һәм башка чит илләрдәге оешмаларга таратырга. Туган телне һәм милли үзенчәлекне күп еллар дәвамында саклаган Финляндия татарлары эшчәнлеген интеграциянең уңай тәҗрибәсе буларак тәкъдим итәргә;

– БТК Башкарма комитетына, Балтия илләре, Беларусь, Польша, Финляндия, Германия һ.б. дәүләтләрнең татар оешмалары белән берлектә интернет, ММЧ һәм башка

элементлар чаралары аша даими мәгълүмат алмашуны тәэмин итәргә;

– Татарстан Республикасы, Бөтендөнья татар конгрессы белән активрак хезмәттәшлек итү турында татар оешмаларына мөрәҗғәгать итәргә.

10 ноябрь, Уральск (Казахстан). Казан шәһәре хакимияте вәкилләре, ТРның Мәгариф министрлыгы, ТР Мәдәният министрлыгы, Казахстан Республикасының Мәгариф һәм Мәдәният министрлыклары, мәктәп директорлары, Уральск шәһәре укучылары катнашында түгәрәк өстәл үтте.

13-14 ноябрь, Казан. БТК БК әгъзалары катнашында Россия регионнарының татар массакүләм мәгълүмат чаралары житәкчеләренә «21 гасырда татар халкы һәм массакүләм мәгълүмат чаралары» дигән форумы үтте.

Киңешмәдә милли матбугатның, радио һәм телевидениенең борчулы, актуаль мәсьәләләре буенча фикер алышканнан соң, «Татар массакүләм мәгълүмат чараларының төп бурычы итеп татар халкының бердәм мәгълүмати-мәдәни кинәлеген төзүне, яшәү буында милли үзгәч тәрбияләнүне, аның милли-мәдәни һәм мәгариф проблемаларын Бөтендөнья Татар конгрессының III корылтае ка-

рарлары, РФ законнары һәм татарлар күпләп яши торган РФ төбәкләренен закон һәм норматив актлары нигезендә хәл итүне санарга” дигән карарга килделәр.

15 ноябрь, Ижевск. «Яңарыш» мәгълүмат үзәгенен тәҗрибәсе белән танышу максатыннан, журналистлар форумының күчмә утырышы узды.

25 ноябрь, Казан. БТК БК катнашында «Татар милләте үсеше проблемасы» дигән төбәкара фәнни конференция үтте.

1 декабрь, Казан. «Пирамида» мәдәни-күңел ачу комплексында «Бөтендөнъя татар конгрессы» ижтимагый берләшмәләре Халыкара Берлегенен 2003 ел йомгакларына багышланган кичәсе узды.

Аның карарында мөһим мәсьәләләр күтәрелә:

– милләтне үстерүдә һәм саклауда татар ижтимагый берләшмәләре эшчәнлегенен өстенлекле юнәлешләреннән берсе саналучы мәгарифне исәпкә алып, татарлар күпләп яши торган төбәкләрдә татар балалар бакчалары һәм мәктәпләре ачу эшен дәвам итәргә. Югары милли мәгариф системасын төзүдә актив катнашырга. РФ, БДБ һәм ерак чит илләрдәге татар мәктәпләре директорлары һәм ана телебезне укытучыларның гомумроссия форумын даими үткәргә. ТР югары уку йортларында белем алу өчен абитуриентларны әзерләү буенча РФ, БДБ һәм ерак чит илләрдәге жирле татар ижтимагый оешмаларына максатчан эш алып барырга, РФ төбәкләреннән, БДБ һәм ерак чит илләрдән татар яшьләре югары белем ала алсын өчен, Казан шәһәрендә Татар дәүләт университетын ачарга булышырга;

– татар этносы үсеше Программасын эшләүгә РФ төбәкләреннән һәм чит илләрдән белгечләрен, галимнәрен кичрәк җәлеп итәргә;

– глобальләшү процессы һәм мәгълүмат күләменен кискен артуы, шулай ук дөнъя чөл-тәре Интернет барлыкка килү сәбәпле, бөтендөнъя татарларын бердәм мәгълүмат кыры белән чорнап алыр өчен, татар милләтен массакүләм электрон мәгълүмат чараларын файдалануга күчәрүне тизләтергә;

– татарлар күпләп яши торган барлык төбәкләрдә дә гомуммилли Сабантуй бәйрәмен үткөрү буенча эшнә активлаштырырга;

– татарларның дини-рухи тормышы милләтбезне туплауда, берләштерүдә фундаменталь фактор булуын исәпкә алып, яшә буыны өхлакый тәрбияләүдә татар халкының рухи кыйммәтләрен активрак файдаланырга.

2 декабрь, Казан. «Казан» милли мәдәният үзәгендә «Татарстанның эшлекле партнерлары» форумы үтте.

16 декабрь, Казан. БТК БК каршында кеше хокуклары буенча эшләүче даими комиссиянен 2003 ел йомгакларына багышланган киңөшмәсе үтте.

24 декабрь, Мәскәү. БТК БК рәисе Р.З. Закиров Мәскәүдә «Бердәм Россия» партиясе съезды эшендә катнашты.

2004 ел

17 гыйнвар, Казан. БТК БК рәисе Р.З. Закиров Мәскәүдә «Татар зыялылары» клубының 10 еллык юбилееда катнашты.

22-23 гыйнвар, Әлмәт. БТК БК хезмәткәрләре «Хәзерге шартларда татар гимназияләрендә белем һәм тәрбия бирү үзенчәлекләре» дигән фәнни-практик конференциядә катнашты.

28 гыйнвар, Казан. БТК БК рәисе Р.З. Закиров Төркиянен Татарстандагы Генераль консулы белән очрашты. Биредә Төркиядә яшәүче татарларның төрле проблемалары турында сөйләшкенде.

4 февраль, Пенза. БТК БК рәисе Р.З. Закиров Пенза өлкәсе губернаторының инаугурациясендә катнашты. Өлкәдәге татар җәмәгәтчеләге белән очрашты.

16 февраль, Казан. БТК БК рәисе Р.З. Закиров РФ Тышкы эшләр Министрлыгының чит илдә яшәүче ватандашларыбыз белән эш итүче идарә җитәкчесе урынбасары С.Николаев һәм халыкара мөнәсәбәтләр Департаменты бүләк мөдире Ю.Каплун белән очрашты.

20 февраль, Димитровград. БТК БК рәисе Р.З. Закиров шәһәрнен милли-мәдәни мохтари-яте оештырган юбилей чараларында катнашты һәм шәһәр мэры С.И. Морозов белән очрашты.

25 февраль, Уфа. БТК БКның киңәйтелгән бюро утырышы узды.

Утырышта катнашучылар милли иденти-

фикациянең иң мөһим элементы – туган телне саклау һәм үстерү проблемасының актуальлеген билгеләп үттеләр, татар халкының мәдәни һәм мәгариф ихтияжлары үтәлүдә БРнда кискен проблемалар булуына игътибар ителәр. Биредәге татарларының проблемаларын тирәнрәк өйрәнү һәм аларны чишү юлларын табу өчен, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының Татар милләтенең үсеш стратегиясе комиссиясенә, Башкортстан татарларының ижтимагый берләшмәләре союзы Президиумы белән бергә бу комиссиядә эшләү өчен Уфа шәһәрендә галимнәр төркемен тупларга кирәк дигән карар кабул ителде.

4-6 март, Курган өлкәсе. БТК БК хезмәткәрләре Сафакүл районының 80 еллык юбилееда катнашты.

12-28 март, Саратов өлкәсе. БТК БК рәисе Р.З. Закиров һәм аның беренче урынбасары И.Г. Һадиуллин татар мәдәнияте көннәрендә катнашты.

25 март, Казан. БТК БК рәисе Р.З. Закиров Россия ватандашларының Халыкара Советы утырышында катнашты.

6-8 апрель, Красноуфимск (Свердловск өлкәсе). Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты вәкилләре «Свердловск өлкәсендә татар фольклоры: саклап калу һәм халыкка кайтару мәсьәләләре» дигән фәнни-практик конференциядә катнашты.

27 апрель, Казан. Татар галиме Газиз Гобәйдуллинның тормышы һәм эшчәнлегенә багышланган түгәрәк өстәл узды.

4-6 май, Чиләбе. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров Чиләбе өлкәсе татарлары конгрессының отчет-сайлау конференциясендә катнашты.

8-11 июнь, Курган. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров Курган өлкәсе татарларының II конгрессы эшендә катнашты.

24-28 июнь, Казан. I Татар яшьләре форумы узды.

Форумда билгеләп үтелгәнчә, татар яшьләре уртак халыкара оешмага берләшкәч кирәк дип саныйлар. Яңа берләшмә татар халкының мәдәни мирасын саклау идеологиясенә нигезләнә. Милли үзенчәлек буенча аерымлануны бетергәндә, яшьләр берләшмәсенең максаты – яшьләрнең инициативаларын яклау һәм тормышка ашыру, башка оешмалар белән хезмәттәшлек. Яңа берләшмәнең составы татар яшьләренең жирле оешмаларын төзү һәм алардан югары органнарға вәкилләр җибәрү аша билгеләнәчәк.

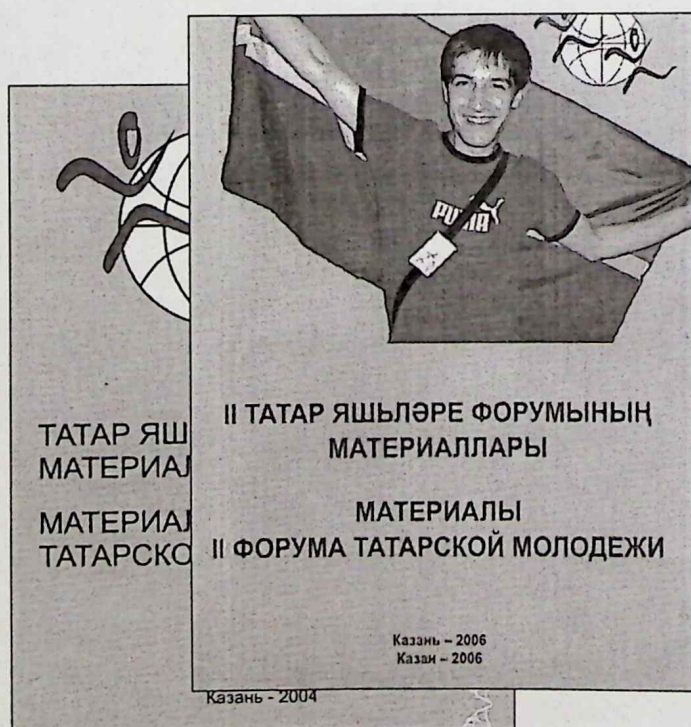
26 июнь, Йошкар-Ола. Федераль Сабантуй узды.

2-5 июль, Рига (Латвия). Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты вәкилләре төрки халыкларының «Ориент» җыенында катнашты.

17 июль, Оренбург. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров татар милли-мәдәни оешмалары вәкилләре белән очрашты.

4-8 август. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров «Бөек Идел юлы» фәнни-практик конференциясенә эшчәнлегендә катнашты. Санкт-Петербург, Түбән Новгород, Кострома, Ярославль шәһәрләрендәге татар җәмәгатьчеләге белән очрашты.

2-3 сентябрь, Минск (Беларусь). Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты Минск шәһәрендә «Төрки һәм Кавказ халыкларының 1941-1945 еллардагы Бөек Ватан сугышында катнашулары» дип аталган Халыкара фәнни-гамәли конференциядә катнашты.

4-5 сентябрь, Констанца (Румыния). Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты вәкилләре Румыниянең Констанца шәһәрәндә Халыкара төрки яшьләре оешмасының XI сьездында катнашты.

25 сентябрь, Чиләбе өлкәсе. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты вәкилләре Караболак авылында яшәүчеләр жыенында катнашты.

1-2 октябрь, Чабаксар. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты вәкилләре Чувашия Республикасының БТИУ һәм Мәдәният, милләт эшләре, мәгълүмати сәясәт һәм архив эшләре министрлыгының «Татар халкының үзенчәлеген саклау һәм мәдәниятен үстерү буенча эшләрдә инновацияләр» дигән темага уздырылган республикакүләм семинарда катнашты.

12 октябрь, Казан. 1552 елда Казанны яклаучылар көненә багышланган түгәрәк өстәл үтте.

19 ноябрь, Казан. «Казан» милли-мәдәни үзәгендә «Милли үзәк тәрбияләүдә татар хатын-кызларының роле һәм тоткан урыны. Тәҗрибә һәм проблемалар» дип аталган кон-

ференция узды. Әлеге чарада РФнең 40 регионнан килгән 186 хатын-кыз катнашты.

Милли хатын-кыз хәрәкәтендә тупланган тәҗрибәгә таянып, конференциядә катнашучылар «Халыкның милли үзәгын булдыру татар иҗтимагый оешмалары белән мәгариф һәм мәдәният оешмаларының иң мөһим бурычы икәнән исәпкә алырга, татар җәмгыятендә гаилә институтын ныгытуга аерым игътибар бирергә» дигән карарга килделәр, милләтне саклау һәм аның киләчәген тәмин итүдә гаилә иң мөһим рольне уйнавын, балаларны халкыбызның иң яхшы гадәтләрендә тәрбияләүдә ана ролен бөтен чаралар белән ныгытырга кирәклеген билгеләп үттеләр.

10 декабрь, Казан. ТРның Президент аппараты җитәкчесе Ә.С. Гобәйдуллин, ТРның премьер-министр урынбасары З.Р. Вәлиева, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты әгъзалары, татар иҗтимагый оешмалары җитәкчеләре, РФ һәм ТР галимнәре катнашында «Ак Барс» Яшьләр үзәгендә Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының киңәйтелгән утырышы узды.

Утырыш карарында түбәндәге мөһим бу-

рычлар куелды:

– татар телен, халык традицияләрен саклауда мөктәп һәм балалар учреждениеләренең ролен исәпкә алып, татарлар тупланып яшәгән урыннарда яңа мөктәпкәчә һәм уку йортларын ачу буенча эшне дәвам итәргә;

– Россия төбәкләреннән, БДБ һәм Балтия илләреннән татар яшьләрен Татарстан Республикасы вузларына жәлеп итү эшен дәвам итәргә;

– татар халкының үсеш концепциясен эшләү өчен РФ төбәкләреннән, якын һәм ерак чит илләрдән галимнәрне кичрәк жәлеп итәргә;

– глобальләшү процесслары бару һәм Интернет челтәре киңею нәтижәсендә мәгълүмат күләме арту шартларында Россия һәм чит илләрдә татар халкының электрон ММЧын активрак куллануына омтылырга;

– ислам әхлакый сәламәтлекнең, мораль тотрыклыкның һәм милләтне берләштерүнең мөһим факторы булганын истә тотып, татар жәмәгәтчелегенә һәм автономияләренә дини эшлеклеләр һәм оешмалар белән тыгызрак хезмәттәшлек итәргә;

– Татарстан һәм татарлар яшәгән төбәкләрнең икътисадын үстерү өчен Россия төбәкләрендәге эшмәкәрләр белән уртак чаралар планын эшләргә;

– Татарлар тупланып яшәгән төбәкләрдә милли-мәдәни автономияләр төзү эшен тизләтәргә.

16-18 декабрь, Мәскәү. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров һәм Татар яшьләре форумы рәисе А. Ислаев Россия ватандашларының халыкара советы идарәсе һәм Россия ватандашларының яшьләр оешмасы халыкара ассоциациясе утырышында катнашты.

2005 ел

14 гыйнвар, Казан. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров Сан-Франциско шәһәрендәге Америка татарлары оешмасы житәкчесе Р. Сафаны кабул итте.

18-20 февраль, Пермь. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты вәкилләре Пермь шәһәрендә Казанның 1000 еллыгына багышланган Татар мәдәнияте һәм сәнгате көннәрендә катнашты.

21 февраль, Казан. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының утырышлар залында Халыкара туган тел көненә багышланган түгәрәк өстәл узды.

4 март-10 апрель. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты һәм ТРның Фән һәм мәгариф министрлыгы вәкилләре, милли мәгарифнең торышы белән танышу максатыннан, Буа, Әгерҗе, Болгар, Мамадыш, Норлат шәһәрләрендә, Югары Ослан, Чүпрәле, Базарлы Матак, Балык Бистәсе, Питрәч, Яңашишмә, Чирмешән, Алексеевск, Лаеш, Аксубай, Биектау район үзәкләрендә булып кайттылар.

10-11 март, Алабуга. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты вәкилләре Алабугада узган «Татар КВН Лигасы»ның финал уеннарын үткөрүдә катнаштылар.

14-17 апрель, Казан. РФнең 42 регионнан килгән 126 кеше катнашында милли бәйрәмбез Сабантуйны оештыручылар һәм режиссерлар өчен Бөтенроссия семинары узды.

Соңгы елларда Федераль Сабантуйлар уздыру матур гадәткә әверелә башлады. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты инициативасы белән бу Сабантуйларның беренчесе – Сарытауда, икенчесе – Тольяттида, өченчесе – Димитровградта һәм дүртенчесе –

Мари Эл Республикасы башкаласы Йошкар-Ола шәһәрндә уздырылды. Аны оештыруга, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетыннан тыш, Мари Эл Республикасы хөкүмәте, Йошкар-Ола шәһәре хакимияте һәм Йошкар-Ола татар милли-мәдәни мохтарыяте үзләреннән зур өлеш кертте.

Семинарда аралашу-тикшерүдән соң Бөтенроссия “Татарча көрәш” федерациясен оештыру конференциясе булды һәм аның уставы кабул ителде.

18 апрель, Түбән Новгород. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров житәкчелегендәге 128 кешедән торган делегация Р.Ваһапов исемендәге Халыкара татар жыры фестивалендә катнашты.

22 апрель, Казан. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты «Татар телен үзләштерү проблемалары» дигән Республика фәнни-гамәли конференциясендә катнашты.

10-17 май, Томск. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты вәкилләре Томск шәһәрндә татар жәмәгәтчелеге белән очрашты.

10-14 май, Тубыл. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты вәкилләре Тубыл Дәүләт Педагогия институтында татар бүлеге

оешканга 25 ел тулуга багышланган чараларда катнашты.

19-21 май, Мәскәү. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров Россия регионнарында яшәүче милләтләрнең Халыкара Советы эшчәнлегендә катнашты.

25 май, Иваново. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының күчмә утырышы узды.

7-8 июнь, Мәскәү. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе урынбасары Д.М. Исхаков Мәскәү шәһәрндә узган «Планетар этика террорга каршы. Дин һәм дөнья» дигән Халыкара форумда катнашты.

5-11 июнь, Казан. БТК Башкарма комитеты, Яшьләр эшләре һәм спорт министрлыгы белән берлектә, Казанда XV татар яшьләре көннәрен үткөрүдә катнашты.

23 июнь, Казан. «Татар жәмгыятендә исламның торгызылуы: проблемалар һәм перспективалар» дип аталган Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясе узды.

Анда Россиянең 43 төбәгеннән килгән 180 кеше катнашты. Мөхтәрәм дин әһелләре арасында абруйлы шәхесләр – Россия мөфтиләре һәм Диния Нəзарəтлəрə рəислəрə бар иде.

Кувейт дәүләтенң Вақыфлар һәм Ислам эшләре министры урынбасары Әдел Фалех Кол Шәриф мәчете ачулуга бик шат булулары, бу турыда күптән хыялланганнары турында сөйләде. “Казан шәһәре, татарлар башкаласы бик күп данлыклы мәселман галимнәрен биргән, анда дин белгечләре үскән, тәрбияләнгән, алар күп гасырлар дәвамында үз тәғлиматларын, дини мәктәпләрен һәм үзәкләрен төзегән. Изге Коръән мәселман дөнъясында беренче тапкыр типография ысулы белән нәкъ менә Казанда басылу бу шәһәрнең фәнни дин үзәге булуын исбатлый торган бик ачык мисал. Һәм безнең алда мондый мәсьәлә тора: бу тарихи үзәк, мәселманнарның мәдәни үзәге яңадан аякка басарга, мәселман фәне чәчәк аткан ләеклы һәм бәхетле жир булырга тиеш. Казан шәһәре – ул 1000 елдан элгәрәк бирегә ислам килүнең, бу республикада ислам үсүнең һәм чәчәк атуның шаһиты булып тора”, – диде ул.

29 август, Казан. “БТК” иҗтимагый берләшмәләре Халыкара Берлегенең Казан шәһәренең 1000 еллык юбилеега багышланган тантаналы җыелышы булды.

БТК БК рәисе Р.З. Закиров билгеләп үткәнчә, “Казанның олуг юбилее безнең өчен һичшиксез зур тантана. Ул милли бердәмлеккә ирешү өчен халкыбызга рухи, мәдәни һәм сәяси кыйбла кирәклеген раслаучы зур бәйрәм. Бүген 10 гасырлык чал тарихлы шундый кыйблабыз булуы безне шатландыра һәм күңелләрдә зур өметләр уята. Бөтен дөнъяга таралган татар үзенең меңьеллык башкаласы белән горурланып, аны сагынып, аңа омтылып, анда килеп, үзенә рухи азык һәм күңел тынычлыгы табып яши икән, без киләчәктә дә милли йөзәбезне югалтмабыз. Шундый гүзәл башкаласы булган милләтнең киләчәге якты һәм өметле булуына минем һич тә шик юк!”

2-3 сентябрь, Мәскәү. БТК БК рәисе Р.З. Закиров Россия ватандашларының Халыкара советы эшендә катнашты.

9-11 сентябрь, Казан. БТК БК, ТР Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемдәге тел һәм әдәбият институты белән берлектә, «Төрәк-татар мәдәни хезмәттәшлегә» дигән темага халыкара симпозиум үткәрде.

27-28 сентябрь, Казан. БТК Башкарма комитеты Ш. Мәрҗәни исемдәге тарих институты белән берлектә, «Россиядә татар мәселман мәхәлләре» дигән Бөтенроссия конференциясен уздырды.

20 октябрь, Димитровград (Ульяновск өлкәсе). БТК Башкарма комитеты хезмәткәрләре «Туган телне саклау һәм гомумбелем бирү мәктәпләрендә аны уку» дигән фәнни-гамәли конференциядә катнашты.

22 ноябрь, Казан. Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Р.З. Закиров Казан шәһәре югары уку йортларында белем алучы татар студентлары белән очрашты.

30-31 ноябрь, Мәскәү. БТК БК рәисе Р.З. Закиров Россия ватандашларының Халыкара Советы эшендә катнашты.

9 декабрь, Казан. БТК Башкарма комитеты, ТДГПУ белән берлектә, «Татарстанда һәм Идел-Урал регионнда тарихи-архитектура тикшерүләре һәм музей эшчәнлегә» дигән темага конференция уздырды.

12 декабрь, Казан. БТК БК, ТР Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗәни исемдәге тарих институты белән берлектә, «Татар иҗтимагый хәрәкәте: тарихи тәҗрибә һәм бүгенге көн» дигән темага Бөтенроссия фәнни-гамәли конференциясен уздырды.

Конференциясендә катнашучылар, Россиядә һәм аннан читтә татар иҗтимагый хәрәкәте һәм милли-дәүләти мөнәсәбәтләр барлыкка килү һәм үсү мәсьәләләренең киң спектрын тикшергәннән соң, зур тәҗрибә һәм традицияләре, интеллектуаль һәм социаль потенциалы булган актив һәм иҗади көч – татар иҗтимагый хәрәкәтенең милләтнең алга барышында зур әһәмиятен билгеләп үттеләр.

18-19 декабрь, Тубыл (Төмән өлкәсе). Бөтендөнъя татар конгрессы Башкарма комитеты Себердә ислам цивилизациясе урнашуга 610 ел тулуга багышланган фәнни-гамәли конференция эшендә катнашты.

2006 ел

7 февраль, Казан. БТК Башкарма комитеты, ТР Мәгарифне үстерү институты белән берлектә, «Сәяси-мәдәни мохиттә тарих һәм

туган якны өйрәнү» темасына фәнни конференция үткәрде.

1-2 март, Ульяновск. БТК БК рәисе Р.З. Закиров Ульяновск шәһәрндә Идел бие федераль округында этномәдәниятне, конфессиональ мөнәсәбәтләрне үстерү комиссиясе утырышында катнашты.

2-9 март, Киров. БТК Башкарма комитеты Киров өлкәсендә Татарстан Республикасы президенты М.Ш. Шәймиев катнашында Татарстан Республикасы көннәрен үткәрүдә катнашты.

18-19 март, Тубыл. БТК БК хезмәткәрләре һәм бер төркем галимнәр Тобольск шәһәрндә «Татар милли мәгарифе: тарихы һәм бүгенгесе» дип исемләнгән фәнни-гамәли конференциядә катнашты.

27-30 март, Казан. БТК Башкарма комитеты, Татарстан Республикасы мәгариф һәм фән министрлыгы белән бергәлектә, татар теле һәм әдәбияты укучыларның IV Бөтенроссия съездын үткәрде. Россия Федерациясенең 38 регионыннан, БДБның 6 иленнән барлыгы 580 делегат катнашты.

20-22 апрель, Ижевск. БТК БК хезмәткәрләре Удмуртиянең татар массакуләм мәгълүмат чараларының 15 еллыгына багышланган чарада катнашты.

25-26 апрель, Уральск (Казахстан). БТК БК хезмәткәрләре Г.Тукайның тууына 120 ел тулуга багышланган чараларда катнашты.

10-11 май, Пермь. БТК БК хезмәткәрләре татар жәмәгәтьчелеге белән очрашты. Биредә туган телне, мәдәниятне, горейф-гадәтләрне саклап калу һәм үстерү мәсьәләсе турында сүз барды.

14-15 май, Гданьск (Польша). БТК БК хезмәткәрләре Польша Республикасы татарлары съездында катнашты.

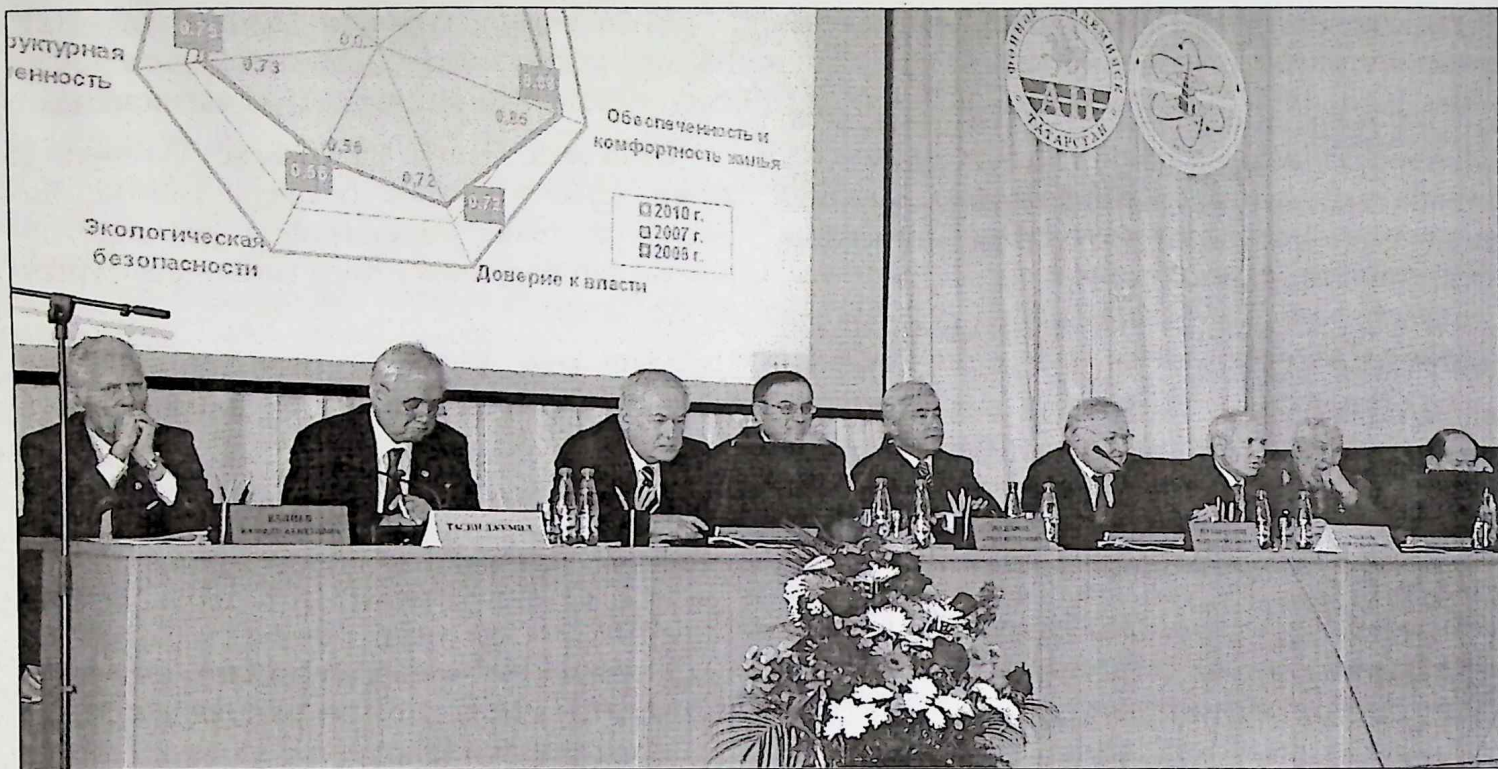
2-4 июнь, Стамбул (Төркия). БТК БК рәисе Р.З. Закиров Стамбул шәһәрндә Г.Тукайның 120 еллыгына багышланган чараларда катнашты.

3 июнь, Ташкент (Үзбәкстан), Шимкент (Казахстан). БТК БК хезмәткәрләре татар жәмәгәтьчелеге белән очрашты.

11 июнь, Болгар (Татарстан). БТК Башкарма комитеты, Россия мөфтиләр берлеге, Россия үзәк Диния назәрәте, ТР мөселманнарының Диния назәрәте белән берлектә, Идел бие болгарларының ислам динен кабул итү уңаеннан «Изге Болгар» жыенын үткәрде. Әлеге чарада Россиянең төрле төбәгеннән 7000гә якын милләттәшебез катнашты.

21-25 июнь, Казан. БТК Башкарма комитеты II Бөтендөнъя татар яшьләре форумын

оештырды һәм үткәрде. Форум эшчәнлегендә Россия Федерациясенең 47 регионьнан 338, 19 якын һәм ерак чит илдән 158, Татарстаннан 102 делегат катнашты.

Форумда катнашучылар глобальләшү шартларында милли үзәкне саклауның кирәклеген, татар телен саклап калу һәм үстерүнең әһәмиятен, яшьләрнең дөньяга карашын формалаштыруда дини кыйммәтләрнең алыштыргысыз булуын, яшьләр белән эшләүдә масс-медиа һәм мәгълүмати технологияләрнең иң тәэсирле корал булуын, милләтне торгызу һәм аның тышкы образын булдыруда позитив татар брендын төзүнең әһәмиятле билгеләп үттеләр.

1 август, Мәскәү. БТК БК рәисе Р.З. Закиров Россиянең Халыкара ватандашлар берлеге Президиумының киңәйтелгән утырышында катнашты.

6 август, Баку (Азәрбайжан). БТК БК рәисе Р.З. Закиров Азәрбайжанның татар җәмәгәтьчеләге белән очрашты.

29 сентябрь, Казан. БТК БК бюросы утырышы узды. Әлегә чарада, мәгариф системасына «Православие мәдәнияте нигезләре» курсы кергү уңаеннан, БТК БК белдерүе кабул ителде.

30 сентябрь, Белосток (Польша). БТК БК вәкилләре татар иҗтимагый үзәген

60 еллык юбилее уңаеннан үткәрелгән чараларда катнашты.

25 октябрь, Мәскәү. БТК БК рәисе Р.З. Закиров Россия ватандашларының Санкт-Петербургта узган Бөтендөнья конгрессында катнашты.

10 ноябрь, Казан. Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты даими комиссияләренә киңәйтелгән утырышы үтте.

Утырышта татар милләтенә үсеш стратегиясе, татарлар яши торган төбәкләрдә икътисади элементлар һәм эшмәкәрлек үсеше, татар мәгарифе һәм фән, татар мәдәнияте һәм рухи мирас, халыкара мөнәсәбәтләр һәм кеше хокуклары комиссияләренә эшенә йомгак ясалды.

24 ноябрь, Әлмәт. «Татарстан Республикасы район һәм шәһәрләрендә милли мәгариф» темасына багышланган БТК БК бюросының күчмә утырышы узды.

7 декабрь, Казан. БТК Башкарма комитеты, ТРның Сәүдә һәм тышкы икътисади элементлар министрлыгы белән бергәлектә, Татарстан Республикасының премьер-министры катнашында «Татарстанның эшлекле партнерлары – 2006» форумын үткәрде. Әлегә чарада Россия Федерациясенең 53 регионьнан 500дән артык татар эшкуарлары катнашты.

8 декабрь, Казан. БТК БК каршындагы массакүләм мәгълүмат чараларының даими комиссиясе үтте. Әлеге чарада Россиянең 48 регионнан татар журналистлары катнашты.

9 декабрь, Казан. Татар иҗтимагый оешмаларының 2006 елдагы эшчәнлегенә йомгак ясау һәм 2007 елга эш планын билгеләү утырышы узды.

2007 ел _____

5-14 гыйнвар, Красноярск. БТК БК Красноярск краенң татар теле һәм әдәбияты укытучыларының квалификациясен күтәрү курсларын оештырды һәм үткәрде.

12 гыйнвар, Мәскәү. БТК БКның иҗат төркеме Мәскәү татарларының «Зыялылар» клубында катнашты.

30 гыйнвар, Мәскәү. БТК БК рәисе Р.З. Закиров РФнең Иҗтимагый палатасы утырышында катнашып, «Россия халыкларының милләтара һәм этникара багланышлары проблемалары» дигән темага чыгыш ясады.

17 февраль, Магнитогорск. БТК БК рәисе Р.З. Закиров татар жәмәгәтьчелеге

белән очрашты.

18 февраль, Ульяновск. БТК БК вәкилләре татар хатын-кызларының «Ак калфак» оешмасы утырышында катнашты.

21 февраль, Казан. Халыкара туган тел көне уңаеннан БТК БК рәисе Р.З. Закиров БДБ һәм ерак чит илләрдән килеп укучы татар студентлары белән очрашты.

26 февраль, Тубыл. БТК БК вәкилләре «Себер иле» татар телепрограммасының 10 еллык тантанасында катнашты.

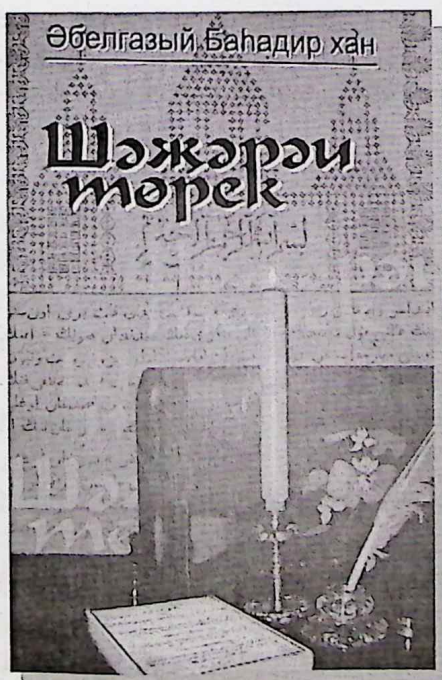
4 март, Мәскәү. БТК БК рәисенең беренче урынбасары Вәлиуллин Р.Н. БДБ илләре Ассамблеясенә Парламентара даими комиссиясе утырышында катнашты.

18-22 сентябрь, Казан. I Бөтендөнъя татар галимнәре форумы булды. Форумның эшендә Ерак һәм Якын чит илләрдән, Татарстаннан 500гә якын татар галиме катнашты.

Форумда катнашучылар, татар галимнәренә гуманитар һәм табигать фәннәре өлкәсендәге яңа тикшеренүләре белән танышып, Татарстан Республикасында фәнни эзләнү проблемаларын һәм яңа технологияләргә үстерү перспективаларын тикшерделәр.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Әбелгазый Баһадир хан. Шәжәрәи төрек. – Казан: Тат. кит. нәшр., 2007. – 271 б.

Алтын Урда дәүләте ханнары нәселеннән булган, XVII гасырда Урта Азиянең Өргәнч һәм Хива ханлыкларында яшәп иҗат иткән Әбелгазый Баһадир хан бине Гарәб Мөхәммәд әл-Чыңгызый әл-Хәрәзми тарафыннан язылган (1664-1665) бу әсәр Чыңгыз хан нәселе шәжәрәсен тасвирлый.

Әсәр текстологик яктан Габделгалым Фәезханов тәржемәсе буенча әзерләнгән. Кереш мәкалә, искәртмәләр һәм күрсәткечләр Марсель Әхмәтжанов һәм Әдибә Сабирова тарафыннан язылган.

«Шәжәрәи төрек» әсәре гуманитар белемнең күп тармаклары өчен әһәмиятле. Ул – тарих кына түгел, нәсәб фәне дә: әдәбият, этнография, фольклор, икътисад, тарихи география һ.б. фәннәргә дә тарихи чыганақ була ала. Бу хезмәт – татар халкы белән Урта Азиядә яшәүче халыklar арасында бик якын кардәшлек, тарихи берлек барлыгын күрсәтүче документ.

ТАТАРСТАННЫҢ ИННОВАЦИОН ҮСЕШЕН ТӘЭМИН ИТУ ӨЧЕН МИЛЛӘТТӘШ ГАЛИМНӘРНЕ БЕРГӘ ТУПЛАУДА ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕНЕҢ РОЛЕ*

Әхмәт Мазһаров

ӘХМӘТ МАЗҺАР улы МАЗҺАРОВ – академик, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе президенты, Бөтенсоюз углеводород чималы фәнни тикшеренү институты директоры. Фәнни хезмәтләре углеводород чималын күкерттән арындыру һәм яңа каталлизаторлар булдыруга карый.

Мазгаров А.М. Роль Академии наук Республики Татарстан в консолидации ученых-соотечественников для обеспечения инновационного развития Татарстана.

Выступление на пленарном заседании I Всемирного Форума татарских ученых 20 сентября 2007 года (приводится в сокращении).

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе ТР президенты М.Ш. Шәймиев указы буенча 1991 елны оештырыла. Бүген ТР ФА-сендә 39 академик, 74 мөхбир әгъза бар, шул исәптән Ульяновскидагы төбәк бүлегендә – 10 әгъза.

Академияне оештырган чакта 1992 елгы Уставта “Табигать, техник һәм гуманитар фәннәрнең иң мөһим юнәлешләре буенча фундаменталь тикшеренүләр кимәлен үстерү” – аның төп функциясе булып тора диелгән. Һәм ул үз вакытына туры килә дә.

Узган еллар дәвамында бу функцияне үтәү буенча яхшы ук нәтижәләргә ирешелде. Алар һәммөбездә мәгълүм. Хәзер, инновацион икътисадны үстерүгә курс алынгач, Академиянең инновация эшчәнлеген көчәйтү аеруча әһәмиятле. Татарстан – республиканың конкуренциягә сәләтле инновацион инфраструктурасын булдыру, галимнәр һәм икътисадның реаль секторлары арасында бәйләнеш формаларын һәм методларын даими яхшыртуга кирәклеген аңлаган, бу катлаулы мәсьәләне беренчеләрдән булып тормышка ашыра башлаган төбәкләрнең берсе. “Татарстан Республикасында фәнни һәм инновацион эшчәнлекне үстерүнең 2025 елга ка-

дәрәжә стратегиясе” буенча, ТРның тизләнешле һәм тотрыклы социаль-икътисади, рухи һәм технологик үсешенә юнәлтелгән фундаменталь һәм гамәли тикшеренүләр үткөрү Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең төп максаты булып тора.

ТР ФАнең төп бурычлары:

1. Табигать, техник, гуманитар һәм ижтимагый фәннәрнең иң мөһим проблемаларына юнәлтелгән фундаменталь һәм гамәли фәнни тикшеренүләр үткөрү, дөньядагы фәнни казанышларны ТРның социаль-икътисади һәм интеллектуаль-рухи үсешенә ирешү максатында өйрәнү, анализлау һәм, югары уку йортлары һәм башка фәнни һәм фәнни-житештерү үзәкләре белән берлектә, аларны ТР күләмендә координацияләү.

2. Фәннең академик секторындагы тикшеренү нәтижәләрен белем һәм технологияләрнең эчке һәм тышкы базарына нәтижәле тапшыра торган инновация эшчәнлегендә һәм инновацион мохит булдыруда катнашу.

3. Эксперт эшчәнлегенә – эре фәнни һәм фәнни-техник проектларга, дәрәсләкләргә, норматив һәм хокук актларына экспертиза үткөрү.

4. Югары квалификацияле фәнни кадрларны Академиянең фәнни оешмаларына керткән аспирантура һәм докторантура аша да әзерләү, сәләтле тикшеренүчеләр табу һәм

*I Бөтендөнья татар галимнәре форумының 2007 елның 20 сентябрендә узган пленар утырышында ясаган чыгыш (кыскартып бирелә).

аларга ярдәмгә юнәлтелгән чараларны тормышка ашыру.

5. Халыкара фәнни хезмәттәшлекне үстерү. Халыкара программа һәм проектларда катнашу, тышкы икътисади эшчәнлек проектларын башкару.

6. Фәнне, фәнни белемнәрне, фәнни-техник казанышларны популярлаштыру һәм пропагандалауда катнашу.

Татарстан Республикасында фәннең өстенлекле юнәлешләре:

1. Социаль-икътисади үсешне фәнни тәмин итү.

2. Нефтегазохимия, энергетика кластерларын, югары технология секторын, приборлар һәм машина төзешен, жәмгыять һәм дәүләт информатизациясен, агросәнәгать комплексын, мәгариф һәм сәламәтлек саклауны фәнни һәм инновацион тәмин итү.

3. Фундаменталь һәм гамәли тикшеренүләр һәм эшләнмәләр.

ТР ФАндә 7 бүлек һәм Ульяновск филиалы бар, алар Республика бюджетыннан финанслана. Фәнни эшчәнлек 34 фәнни тикшеренү институтлары, үзәкләре һәм лабораторияләрендә алып барыла. Моннан тыш, ТР Президенты карары буенча, ТР ФА карамагына быел тагын 6 гамәли институт тапшырыла. ТР ФА хезмәткәрләренең саны бүген 834 кешене тәшкил итә.

ТРның фәнни һәм инновацион эшчәнлек стратегиясе ТРнда фән белән идарә итүнең кластерлы моделен күздә тотта. Президиумының 51 проценты ТР ФА әгъзаларыннан сайлана, ә 49 проценты ТР Президенты указы белән хакимият һәм бизнес вәкилләреннән билгеләнә.

Хөрмәтле коллегалар!

Нефтегазохимия кластеры ТРнда төп, өстенлекле һәм бюджетны тәмин итүче булып тора (ТР бюджетының 35%-40%). Нефть эзләү, аның запасларын тулыландыру һәм чыгару бу кластерның нигезе. Хәзер Татарстанда елына 30 млн. тонна нефть табыла. Республика галимнәренең тикшеренү нәтижәләре “Татнефть” промыселларында нефтьне алу дәрәжәсен 48 %-ка житкерде. Катламнарның нефть бирүчәнлеген арттыру һәм да бик мөһим проблема булып кала, шуңа күрә мин безнең нефтьче кунакларыбызны хезмәттәшлеккә чакырам. Жир астыннан 3 млрд.

тонна нефть чыгарылды инде, ә безнең әле гаять зур (7 млрд. тоннага кадәр) битумлы нефть запасыбыз бар. ТРның табигый битумнарын комплекслы үзләштерү Республиканың барлык нефтьче галимнәре өчен иң актуаль һәм өстен проблема булып тора. ТР ФАндә бу проблема иң беренче мөһим милли проект итеп игълан ителде.

Математика, механика һәм машина белеме өлкәсендә нәтижәле фундаменталь һәм гамәли тикшеренүләр үткәрелә. Казан шәһәре метрополитенын проектлауны фәнни ныгыту безнең Академия әгъзалары – механика галимнәренең күпеллек фундаменталь тикшеренүләренә таянды. Кама елгасы аша күпер төзгәндә үткәрелгән фәнни тикшеренүләр зур икътисади нәтижә бирделәр. Киң фюзеляжлы самолет фюзеляжы конструкциясенң авырлыгын һәм үзкыйммәтен киметүче жыерчалы тутыргыч панельләр куллану технологиясе эшләнә.

Казан астрофизикларының тикшеренүләре фундаменталь фән һәм ватандаш галимнәребез берләшүенең мисалы булып тора. Алар республика житәкчеләге ярдәмендә 1,5 метр диаметрлы телескоп ижәт ителәр һәм эксплуатациягә керттеләр. Телескопның уңай географик урыны, аның иң заманча жиһазлары фәнни коллективка зур космик проектларда катнашырга мөмкинлек бирде. Соңгы еллардагы Казан астрофизиклары берничә ачыш ясадылар, аларның бер өлеше “Россия астрономиясенң төп казанышлары” исемлегенә керде.

Академик Салихов К.М. коллективы нефтехимия, автомобиль һәм мотор төзү сәнәгатендә мөһим булган катализатор нанокисәкчекләренң үлчәмнәрен тикшерү методларын гамәлгә кертте. Бу коллектив тарафыннан медицина өчен магнит-резонанслы беренче 4 томограф ижәт ителде һәм эшләнә. Безнең томографларның бәясе чит илләрнекеннән 3-6 тапкыр арзанрак, ә ышанычлыгы мәгълүм фирмаларныкыннан начар түгел.

Медицинаның инновацион үсеше ТР Фәннәр академиясенң иң өстен юнәлешләренең берсе булып тора. Казанда онкология, травматология һәм ортопедия, аллергология һәм иммунология, нейрорентгенология, неврология, педиатрия һ. б. юнәлешләрдә зур фәнни мәктәпләр үсә.

Безнең Республикада, Россиянең күп төбәкләреннән аермалы буларак, агро-сәнәгать комплексы тотрыклы үсә. Республика үзе житештергән ашлык, сөт һәм ит продуктлары белән үзен тулысынча тәмин итә. Быел бөртеклекләреннән югары уңышы жыйелды (5 млн. тоннадан артык). Әлбәттә, мондый казанышлар фәнсез мөмкин түгел.

Гуманитар фәннәр бүлегендә төп игътибар лингвистика, әдәбият белеме, китап белеме, тарих, дин белеме, археология, этнология, культурология, театр, музыка, рәсем, архитектура сәнгате, шулай ук мәгариф, мәдәният өлкәсендә фундаменталь һәм гамәли тикшеренүләр уздыруга, архитектура һәм шәһәр төзелеше үсешенә юнәлтелде. Алар барысы да Татарстанның ижтимагый-иқтисади тотрыклыгын тәмин итү сәясәте нигезендә алып барыла.

Казан һәм Алабуга шәһәрләреннән мең яшьлек булуын раслау кебек илкүләм яңгыраш алган вакыйга Ш.Мәржани исемендәге Тарих институты хезмәткәрләре эшчәнлегенә бәйле. Безнең археологлар Татарстанда һәм күрше өлкәләрдә киң масштаблы археологик казынулар алып бара, Археология мусә ачарга жыенабыз.

Тарих институты татарларның тарихын бик борынгы заманнардан башлап өйрәнүгә махсус игътибар бирә. 7 томлык “Татарлар тарихы: борынгы заманнардан алып бүгенгә көнгә кадәр” хезмәтеннән 2 томы дөнья күрдә, без беренче тапкыр милли тарихыбызны Евразия масштабында яктыртабыз, татарларның ислам дөньясында, төрки халыклар арасында һәм Россиядә төрле чорларда тоткан урынын билгелибез.

Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты татар телен, әдәбиятын, фольклорын, сәнгәтен бүгенгә көн биеклегеннән өйрәнү белән шөгыйльләнә. Биредә көн ихтыяжларына җавап итеп язылган “Та-

тар теленнән аңлатмалы сүзлегә”, телара сүзлекләр әзерләнде һәм дөнья күрдә.

Гуманитар бүлекнең гыйльми һәм нәшер итү эшчәнлегендә Татарстан Фәннәр академиясеннән беренче президенты җитәкләгән Татар энциклопедия институты әйдәп бара. Күптомлы энциклопедик басма әзерләүдә төрле фәнни һәм белем бирү учреждениеләре галимнәре катнаша.

Социаль-иқтисади фәннәр бүлгәе гражданның жәмгыятеннән сыйфатын күтәрү, республиканың интеллектуаль потенциалын туплау һәм үстерү, жәмгыятеннән тотрыклыгы һәм байлыгы нигезе буларак республика иқтисадының конкурентлыгын тәмин итү өчен фундаменталь һәм инновацион ысуллар кулланылуға юнәлтелгән.

Татарстанда Казан фәнни мәктәпләреннән гасырдан артык традицияләре сакчыл һәм кайгыртучанлык күрсәтеп сакланалар дип, без ышанып әйтә алабыз. Алар ярдәм ала һәм үсәләр, фәнни белем һәм инновацион технологияләреннән дөньякүләм проблемалары буенча яңа фәнни мәктәпләр барлыкка килү өчен бөтен шартлар бар. Татарстанда фәннең рәсми исәпкә алынган бөтен өлкәләре буенча фән докторы җитәкләгән фәнни отрядлар бар.

Бөтендөнья татар галимнәре форумы татар милләтеннән үсеш проблемаларын уңышлы чишү, шул исәптән Татарстанның иқтисады һәм мәдәнияте үсеш өчен бөтен дөнядагы татар галимнәрен берләштерүдә уртак фәнни тикшеренү кичләгән булдыручы беренче адым булып, дип ышанабыз.

ТР ФА Президиумы һәм Бөтендөнья Татар конгрессы фикере буенча, Татарстан Республикасының социаль-иқтисади үсеш тизләтү, милләтнең рухи байлыгын саклау һәм арттыру максатында бүген татар галимнәреннән интеллектуаль элитасын берләштерә торган Координацион Совет төзү өчен тулы нигез бар.

© Зәкиев М.З., 2007

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ ЛИНГВОЭТНИК ТАМЫРЛАРЫ ҺӘМ АНЫ САКЛАП КАЛУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ*

Мирфатыйх Зәкиев

МИРФАТЫЙХ ЗӘКИ улы ЗӘКИЕВ – танылган тел галиме, академик, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының лексикология һәм диалектология бүлгегә мөдире, ТАССР һәм РСФСРның атказанган фән эшлеклесе, ТР Дәүләт бүлгегә лауреаты. Татар теленең синтаксисы, татар халкының һәм теленең тарихы, тел сәясәте һ.б. мәсьәләләргә багышланган 600дән артык басылган хезмәт, шулардан 40ка якын дәреслек һәм монографияләр авторы.

Зәкиев М.З. Лингвоэтнические корни татарского народа и проблемы их сохранения.

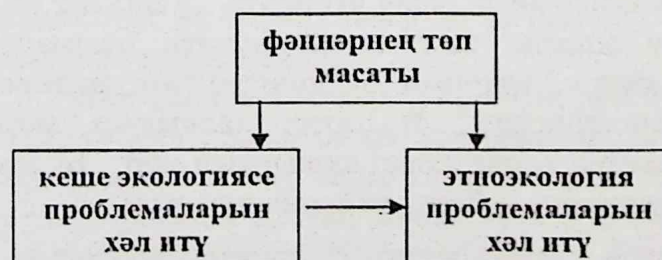
Выступление на заседании гуманитарной секции I Всемирного Форума татарских ученых 21 сентября 2007 года.

Бөтендөнья татар галимнәрен бергә жыю һәм аларның форумын үткөрү Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының һәм Татарстан фәннәр академиясенең татар халкын саклап калуга юнәлдерелгән изге эше дип бәяләнәргә тиеш. Күрәбез, дөнья күләмендә алып караганда, татар галимнәре фәннең барлык өлкәләрендә дип әйтерлек эшлиләр икән. Һәркем белә: барлык төр фәннәр бер бөек төп бурычны үтәү өчен – кешелекне саклау өчен хезмәт итәләр. Жир шарында кешелекне саклап калу проблемаларын гомумиләштереп өйрәнә торган махсус бер фәнни юнәлеш тә барлыкка килде. Аны **кеше экологиясе** яки **кешелек экологиясе** (экология человека или человечества) дип атый башладылар.

Кешелек күп халыклардан тора, аерым халыкларны сакламыйча, кешелекне саклап калып булмау – көн кебек ачык. Шуңа күрә алдынгы галимнәр **кеше экологиясе** юнәлеше белән бергә милләтләрне саклап калуга юнәлдерелгән **этноэкология** фәнни юнәлешен булдыруны да таләп иттеләр. Ләкин дәүләтләр милли азчылыкларны саклау проблемасына игътибарсыз кала бирделәр. Бары тик 1960 елда алдынгы капиталистик илләрдә «вак милләтләрнең олы милләтчелеге» (большой национализм малых наций) дигән хәрәкәт барлыкка килгәч кенә, вак милләтләрне дә саклау

эшәнә игътибар итә башладылар. Дәүләт башында тормаган милли азчылыкларны саклауның Испания, Франция, Канада, Англия, Америка методлары барлыкка килде. Европа союзы милләтләрне саклау белән шөгыльләнүне үзенә төп бурычлары рәтеннән күрсәтә башлады.

Шулай итеп, барлык фәннәрнең төп максатына әйләнгән **кешелек экологиясенең** эчтәлегенә **этноэкология** проблемалары белән тулыландырылды. Хәзер инде фәннәрнең төп максатын ике баскычлы итеп күрсәтә башладылар: беренче баскычта кешелекне саклау (кешелек экологиясе), икенче баскычта милләтләрне саклау (этноэкология), болар берберсеннән башка яши алмый. Моңы схемада да күрсәтеп була:

Этноэкология проблемалары белән нигездә милли гуманитар фәннәр шөгыльләнә, ләкин алар төгәл фәннәр хезмәт итә торган кешелек экологиясе бурычларын хәл итүдә дә катнашалар. Ягъни, этноэкология бурычлары хәл ителмәсә, кешелек экологиясе бурычларын да гамәлгә куеп булмый дигән сүз бу.

Алдынгы капиталистик илләрдә этноэко-

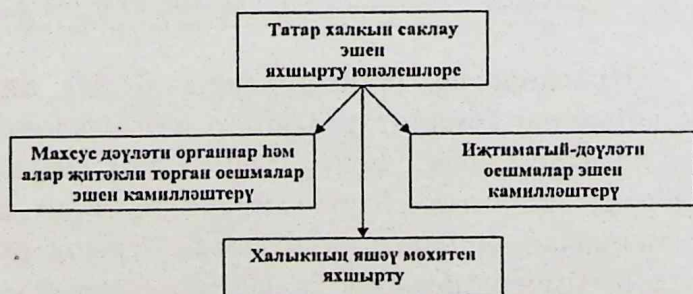
*I Бөтендөнья татар галимнәре форумының 2007 елның 21 сентяберендә узган гуманитар секция утырышында ясаган чыгышы.

логия проблемаларын хәл итү тәҗрибәсе СССРга тиз генә кереп китә алмады, чөнки ул чорларда СССР чит илләрдән тимер пәрде белән бүлөп куелган иде, анда Сталин башлап җибәргән сәясәт – милли азчылыкларны юкка чыгарып, тизрәк бердәм совет халкын төзү хыялы дәвам итә иде.

Бары XX гасырның 80нче еллары ахырында гына, башка төр үзгәртеп корулар белән бергә, бердәм Совет халкын төзү сәясәте милләтләргә тергезү (возрождение), саклау һәм үстерү бурычлары белән алмаштырылды. СССР күләмендә милли азчылыкларны тергезү, саклау һәм үстерү эше башланды, ләкин соңгарак калыңган икән, СССР таркалды.

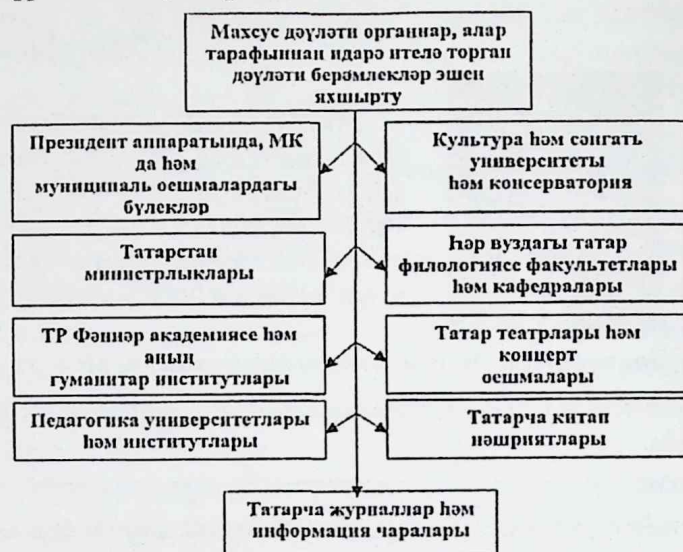
Милләтләргә саклауны алга сөрүче этноэкология белән шөгыльләнү Евросоюз эшчәнлегенң төп мәсьәләләреннән берсе дип санала башлагач, бу эш Россиядә дә тернәкләнә китте. Элекке союздаш республикаларда калган руслар милли азчылыкка әверелгәч, рус милләтен саклау эше Россия дәүләте югарылыгында хәл ителә башлады. Татарстан да, моннан үрнәк алып, республикабыздагы татарларны гына түгел, республикадан читтә яшәүче татарларны да саклау эшен үзенең конституциясенә кертте. Шуңа күрә татар этноэкологиясе юнәлеш барлык фәннәр галимнәре алга сөрә торган кеше экологиясе юнәлешенң аерылгысыз бер өлешенә әйләнде.

Татар халкын саклауны оештыруның өч төп юнәлеш барлыкка килде: 1) милләтне саклау эше белән шөгыльләнүче дәүләт органнарының эшен яхшырту, 2) милләт саклау эшендә иҗтимагый-дәүләти оешмалар булдыру, аларның бу юнәлештәге эшләрен камилләштерү, 3) татар халкының яшәү мөхитен төрле яклап яхшыртып тору. Бу юнәлешләргә түбәндәге схема күрсәтә:

Татарстанда халыкны саклау эшенә турыдан-туры катнаша торган дәүләт орган-

нары тулы бер система төшкел ителә, аларның бу юнәлештәге эшләрен камилләштерү аерым әһәмияткә ия. Бу системаны берәз гомумиләштереп, түбәндәге схемада күрсәтеп булыр иде:

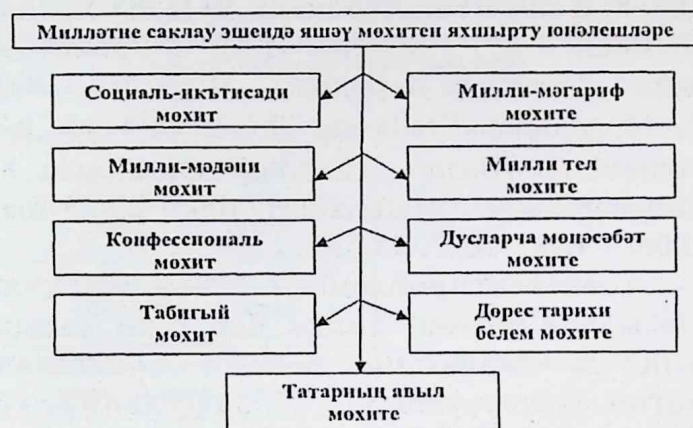

Милләтне саклау өлеш кертү буенча эшләрен камилләштерү таләп ителә торган иҗтимагый-дәүләти оешмалар түбәндәгеләр:

Болар арасында дәүләти булмаганнары, ягъни дәүләт ярдәм итми торганнары да бар, аларның, билгеле инде, эшләре начаррак бара, я алар гомумән эшли алмыйлар.

Бу оешма-берлекләрнең эшләрэн татар халкын саклауга юнәлткәндә, татар халкының яшәү мөхитен (среда обитания) камилләштерүгә аерым әһәмият бирелергә тиеш. Халыкны саклау өчен кайсы мөхитләргә игътибар итәргә кирәк соң? Моны да схемада күрсәтик:

Күренә ки, бездә татар халкын саклау эше белән шөгыльләнүче оешмалар һәм эш юнәлешләре Испаниянең Каталония милли өлкәсендәгедән ким түгел, ләкин халыкны саклау, аны сан ягыннан арттыру буенча Татарстан Каталониядән шактый калыша, чөнки бер әһәмиятле мәсьәләдә аерма бар. Каталониядә испан теле белән параллель каталон телен белү һәркемгә мәжбүри. Каталон телен һәркем (хәтта испаннар үзләре дә) өйрәнә, беркем дә телне мәжбүри өйрәтү кеше хокукларын бозу булып тора дими. Татарстанда да татар телен һәр кешегә белергә кирәк дигән куелыш бар; һәр мәктәптә татар теле укытыла. Ләкин татар телен белмәү бер генә кешегә дә тискәре йогынты ясый алмый, чөнки татар телен мәжбүри өйрәтү юк, мәжбүри булса, ул кеше хокукларын бозу булып санала.

Каталониядә каталон халкын сан ягыннан арттыруга да шактый уңышлы адымнар ясыйлар. Югарыда әйтелгән бик күп чараларны күргәч, татарлар да сан ягыннан шактый күбәер дип уйлаган идек, ләкин 2002 елдагы халык санын алу шуны күрсәтте: элекке союздаш республикалар аерым дөүләтләр булып формалашкач, алардан Россиянең татарлар яши торган регионнарына бик күп татар гаиләләре кайтты, шуңа карамастан, Совет чорында саны ел саен 1 процентка арта барган татар халкының, 2002 елгы мәгълүматларга караганда, сан ягыннан

үсеше 0,1 процент кына булды. Халкыбыз санының артуы 10 мәртәбәгә кимегән. Ул саннарда болай була.

РСФСРда татарлар саны:

1979 елда – 5 005 757

1989 елда – 5 519 605

10 елга арту саны – 513 848, 11,03%.

Бер елга арту – 1,1 %.

РФда татарлар саны:

1989 елда – 5 519 605

2002 елда – 5 594 601

13 елга арту саны – 74996, 1,3%.

Бер елга арту – 0,1 %.

Татарларның сан ягыннан үсеше темпының соңгы елларда 10 мәртәбә кимүенә сәбәпләр бик күп, ләкин шулар арасында күзгә күренеп торганы – халыкның тарихи белем мөхитен бозу.

Татар тарихы белән махсус шөгыльләнмәгән рус, мордва, мари, чуваш, удмурт тарихчылары, үз халыклары тарихын язганда, хәзерге татарлар да, Чыңгыз хан яулары белән килгән монгол-татарлар да бер үк *татар* исемен йөртә дип, хәзерге татар – монгол-татар яулап алучыларыннан калган дигән ялгыш караш үткәрделәр һәм бүген дә үткәрәләр. Бу дилетант караш совет чорындагы халык санын алуның һәрберсендә күп кенә татарларның татар булып түгел, рус, башкорт, казах, үзбәк, кыргыз, төркмән, азәрбайжан яки украин булып язылуларына китерә иде. Чөнки агрессор булган монгол-татар яуларын СССРда гына түгел, Көнбатыш Европада да, Иран һәм Гарәп илләрендә дә бары начар итеп кенә тасвирлыйлар. Бу караш хәзер дә үзгәрмәде, агрессорны кем мактасын!

Татар тарихын махсус өйрәнгән рус һәм татар тарихчылары, халык арасында эш алып барганда, аларга «хәзерге татар – монгол-татар яуларыннан калган халык түгел, ул Болгар дөүләте чорында гомумиләштереп *болгар* дип атала торган жирле төрки кабиләләрдән килә» дигән фикерне сөндерергә тырышалар иде. Моның нәтижәсе сан алуда шактый уңай нәтижә бирә иде.

2002 елгы сан алуға әзерләнгәндә, татар тарихчылары халыкка аның жирле тамырлары турында сөйли алмадылар, чөнки тарихны бозучылар татар ул бөөк татар-монгол агрессорларының дәвамы, алар руслар-

ны да үз кулларында тота алырлык көчле булганнар, моның белән горурланыгыз, *матар* дип язылыгыз дигән ажиотаж куптардылар. Шул ук вакытта, рус тарихчысы В.В.Похлебкин: “Монгол-татарның Алтын Урда дәүләтен жимердек, аның дәвамы булган хәзерге татар дәүләтен генә юкка чыгарасы калды”, – дип язып чыкты. Менә болар барысы да 2002 елгы сан алууда күп кенә татарларның рус, аерым очракларда башкорт дип язылуына китерде.

Татар халкын саклауга зыян китерә торган мондый ялгыш һәм зарарлы карашлар өстенлек алмасын өчен, прогрессив татар тарихчылары татар халкының жирле этник тамырларының бик тирән булуын, хәзерге татарның монгол-татардан бары *матар* этнонимын гына алуын, тел дә, антропологик үзенчәлекләр дә алмавын аңлатып, китаплар язарга тиешләр. Тик бу китапларның нигезенә тюркологиядәге иске карашлар түгел, ә яп-яңалары салынырга тиеш.

Традицион тарих фәнендә «иң беренче» тел, ягъни прател туган жир аनावатан (прародина) булып саналган. Һинд-Европа галимнәре халыкның аनावатанын билгеләүне тарихи лингвистиканың төп проблемасы дип санылар. Болардан үрнәк алып, тюркологлар да төркиләренң аनावатанын билгеләргә тырышканнар. Күп кенә галимнәр Алтай тауларын төрки халыкларның аनावатаны дип игълан иткәннәр, чөнки *түрк* этнонимы чыннан да Алтай тирәләрендә б.э.ның VI гасырында Беренче Түрк каганаты тирәсендә бик күп «төркиләргә» гомуми этноним буларак тарала башлаган. Ә төрки телдә сөйләүче кабиләләр б.э.га кадәр күп мең еллар элек төрле регионнарда төрле исемнәрдә яшәгәннәр. Димәк, Алтайны төркиләренң аनावатаны дип күрсәтү *түрк* сүзен төркихә сөйләүче халыклардан аера белмәүгә корылган.

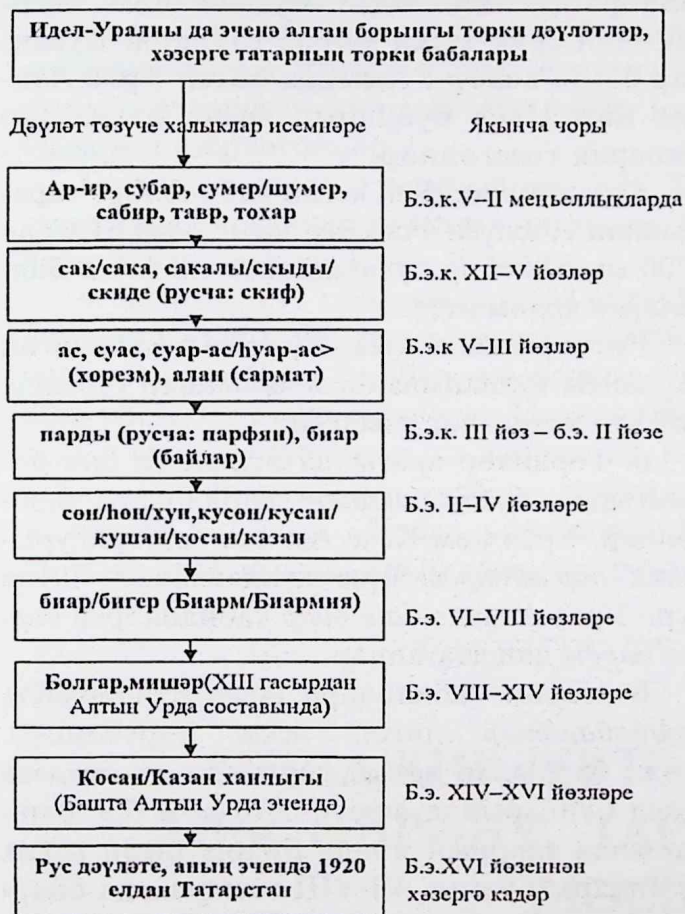
Соңрак төрки аनावатанын б.э.ның VI-VII гасырларына каратуны гомумән инкяр ителәр, аनावатан тууны б.э.к. IV-III меңьеллыклар белән, хәтта тагын да иртәрәк чорлар белән бәйләләр. Телләрендә төркилек көчле булган Америка индеецләренң Америка материгына 20-30 мең еллар элек күчүен күз алдында тотканда, төрки аनावатаны 30-40 мең еллар элек яшәгән дигән фикергә киленә. Галимнәр төрки аनावатанын

Алтай тауларында булган дигән фикерне дә кабул итмиләр. Аनावатанны төрле галим төрле территориядә күрсәтә: 1) Алтай-Саян таулары арасында, 2) Байкалның көнчыгышында, 3) Кытайның төньягында, 4) Тянь-Шань таулары тирәләрендә, 5) Кече Азиядә, 6) Көнчыгыш Себердә, 7) Көнбатыш Азиядә, 8) Көнчыгыш Европада, 9) Идел-Уралда [Лайпанов К.Т., Мизиев И.М. О происхождении тюркских народов. – Черкесск, 1993, 22-28; Ahmet Ercilasun. *Türkçenin en eski komşuları //Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik konferansın materialları*, Baki, 23-25 may 2006. – Baki, 2007, 55-59].

Аनावатан проблемасы белән кем генә шөгыльләнмәгән, ләкин бер генә халыкның да аनावатаны бәхәссез билгеләнмәгән. Безнең уебызча, ул билгеләнмәс тә. Чөнки житештерүчән хезмәт башлангач, халык үзе яши торган ландшафтны ташлап китү һәм башка табигый шартларга яраклашу кебек гайре табигый нәрсәләренә эшләргә тырышмаган.

Төрле телләрдә сөйләүче кабиләләр, житештерүчән хезмәт туганчы, дәүләтләр һәм аларның чикләре барлыкка килгәнчә, эзер табигый ашамлыкларны эзләп, дөньяның төрле жирләренә сибелгәннәр. Төрле кабиләләренң аралашуы аларның биологик юкка чыгуын да булдырмый калган. Төрки телдә сөйләүчеләр дә бөтен Евразиягә таралып, төрле халыклар белән аралашып яши торган булганнар. Дәүләтләр туу чорында кайбер территорияләрдә төрки булмаган телдә сөйләүчеләр өстенлек алганнар, төркиләренә ассимиляцияләгәннәр, бу жирләр төрки булмаган халыклар территориясенә әверелгән; башка жирләрдә төркиләр төрки булмаган телләләренә үзләренә буйсындырып ассимиляцияләгәннәр, һәм бу жирләр төрки телле халыклар регионы булып киткән. Бу регионнарда төрки кабиләләр составы күп гасырлар дәвамында үзгәрешсез сакланган, аларның исемнәре генә алмашынган: кайсы кабилә өстенлек ала, шул кабиләнең исеме гомуми атама булып урнаша торган булган. Мәсәлән, скиф, сармат, алан, һун, хазар, кыпчак, болгар, татар исемнәре шул рәвешчә берсен-берсе алыштыра барганнар [Сум П.Ф. Исторические рассуждения о происхождении народов. – М., 1886, «О хазарах», 15].

Хәзер төркиләр яшәгән регионнарда б.э.-га кадәр IV меңьеллыкларда түбәндәге исемнәрдә йөртөлгән төрки кабиләләр яшәгәннәр, һәм боларның әле берсе, әле икенчесе башкаларыннан өстен чыгып, кабилә союзлары яки дөүләтләр төзи торган булганнар.

Археология фәне төркиләрнең б.э.к. IV-III меңьеллыкларда калган эзләрен тапкан, ә археолингвистика фәне аларның этник составын, кем булуын ачып биргән.

Кемнәр соң алар? Шуларны археолингвистика фәне түбәндәгечә күрсәтә.

1. Евразиянең бик күп регионнарына таралырылык дәрәжәдә үскән төркиләрнең бер төре *ар/ир* дип аталган. Боларның төрле жирләрдә үрчегәннәре төрле үзенчәлекләргә ия булганнар, бу үзенчәлекләргә белдерүче сүзләр *ар/ир* этнонимына аергыч булып килә торган булганнар: *суар* “су ирләре”, *болгар* “болак, чишмә ирләре”, *акацир* “агач яки урман ирләре”, *тауар/таур/тохар/дагар* “тау ирләре”, *биар/бикәр* “бай ирләр” (удмуртлар хәзер дә татар халкын *бикәр/бигер* дип атыйлар) һ.б.

Ар/ир сүзе үзе генә ялгыз, халык атамасы

булып, Месопотамиядән алып Төньяк Һинд-станга кадәр киң территориядә б.э.к. V-II меңьеллыкларда кулланылган. Бу арлардан немец галимнәре *арий* дигән аерым раса уйлап чыгарганнар, үзләренең иң борынгы телләрен *һинд-арий* теле дип атаганнар. Ләкин иң гажәбе шунда: аларның бер генә халык атамасында да *ар/ир* этнонимы юк. Ә төркиләрнең 40тан артык кабиләсе исеме *ар/ир* ярдәмендә ясалган.

Төркилегә бик гади исбат ителә торган арларны С.Г.Кляшторный «страна ариев» дип безнең жирләребезгә китереп урнаштырган һәм безнең хәзергә жирләребез һинд-европа телле арийныкы булган дигән бик зур хата ясаган [«История татар...», 2002, 69-76].

2. Бөтен Евразиягә таралган тагын бер төрки кабилә *сак/сака* дип атала. *Саха* (якут), *казах/косак* “ак саклар” атамалары шушы сүздән килә. Геродот “сакаларны икенче төрле *скиды* (сакады) дип атыйлар”, ди. Борынгы рус телендә интерденталь [д] ны [ф] белән бирү аркасында, хәзер рус тарихында бу *скиды* атамасы *скиф* дип тикшерелә.

Чынлыкта, *скиды* сүзендә төркичә -ды кушымчасы бар, нигезе *сака* сүзеннән кыскарган. -ды кушымчасының вариантлары: -лы/-ты. Димәк, сакады сүзенен *сакалы* варианты да очрага тиеш. Һәм ул шул ук Геродот язмаларында очрый. Аның әйтүенчә, сакалар, скидылар үзләрен *сколот* дип атыйлар. Бу сүз *сакалы* һәм *та* өлешләреннән тора, -та ул бездәге -лар/-тар кушымчасына туры килә, карачай-балкарда ул хәзер дә соңгы [р] дан башка кулланыла.

Гарәпләр төньяк кинлекләрендә яши торган ак йөзле төркиләрне *сакалиба* дип атаганнар. Бу сүз *сакалы* һәм *ба(й)* өлешләреннән тора. Ибн-Фадлан болгар халкын *сакалиба* дип йөрткән.

Скиды (русча *скиф*) – һичшиксез, төрки кабиләләр исеме, бу исемдәге төркиләрнең б.э.к. XII-V гасырларда зур империясе булган. Кызганычка каршы, *скиф* сүзенен *скиды/скиде* этнонимыннан килүен дә белмәгән Дмитрий Раевский аларны осетиннар дип исбатларга тырыша [«История татар...», 2002, 77-92].

3. Бөтен Евразиягә таралган бик көчле кабиләләрнең тагын берсе *ас* дип аталган. Татарны марилар бүген дә *суас* ди, чөнки

болгар-татарның бер өлеше үзен *суас* дип атаган. Идел буенда *Аслы* шәһәре булган, аны монгол-татарлар жимергәннәр. *Апас*, *Бортас* топонимнары да *ас* этнонимыннан ясалган.

Башка регионнарда да *ас* этнонимы сакланган, төркиләрнең бер өлеше *асана* “ас иле” дигән жирдән – Урта Азиядән килгәннәр. Тик *асана* сүзен Л.Н.Гумилев *ашина* дип бозып биргән. *Ас* иле Урта Азиядә хәзерге төркмән жирлөрөндә урнашкан. *Асхабад*/ *Ашхабад* шәһәре исеме дә *ас* этнонимыннан ясалган. Борынгы Хорезм *Хорасм* дип аталган, ул *су ар/һуар* һәм *ас* этнонимнарыннан һәм *-ым* тартым кушымчасынан тора: *һуар-ас-ым* > *Хорасм* > *Хорезм*. *Астархан* топонимы да монда аслар яшәгәнне күрсәтеп тора.

Аслар *алан* дигән исем дә йөрткәннәр. Алар б.э.к. V гасырда Скиде/скиф илен үз кулларына алганнар, аны Сармат дип атаганнар.

4. Борынгы төрки кабиләләрнең тагын берсе *парды/барды* дигән исем йөрткән. Бу этноним *бар* һәм *-ды-лы* өлешләрөннән тора, *барлы/варлы* огуз теллөрөндә әле дә *бай* мәгънәсен бирә, аларда *бай* сүзе юк, *бей* бар, ләкин “эфәнде” мәгънәсендә. Геродот язмаларында бу этноним *парды* дип ачык язылса да, борынгы рус телендә [д] ны [ф] белән алмаштыру аркасында, аны рус галимнәре *парфы/парфян* дип тикшерәләр.

Б.э.к. III гасырда пардылар Урта Азияне һәм Төньяк Һиндстанны эченә алган Парды империясен төзөгәннәр. Аларның гегемониясе Кама буйларына да килеп житкән. Борынгы Хорезм белән һәм Идел буйы *бай/би/биар* кабиләләре белән бергәләп, алар Урал тауларының көнбатыш итәклөрөндә көмеш чыгара торган булганнар, көмештән язуды савытлар ясаганнар. Пардылардан Кама буйларында *барды* кабиләләре сакланып калган, алар хәзер дә шул исемдә татарлар арасында яши бирәләр.

5. Төрки кабиләләрнең тагын берсе – ин көчлесе һәм күренеклесе *сөн/сюн/һун/гун* дип аталганнар. Алар да бөтен Евразиягә таралып яшәгәннәр. Бездә *Сөн*, *Ассөн* (*Өсөн*), *Сун* елгалары исемнәре шул этнонимнан килә.

Безнең географик киңлектә яшәгән сөннәрне, ак йөзле булганлыктан, *ак*

сөннәр дип атаганнар, борынгы телдә *ак* сүзе урынына *кыу/ку* сүзе кулланылган, шуңа күрә бу *ак* йөзле сөннәр *кусөн/кусан/косан* дигән исем йөрткәннәр. Аларның яшәгән авыллары, шәһәрләре *Косан/Козан*, *Кошан*, *Хушан* дип аталган. Косаннар төзөгән *Косан/Козан* (*Казан* дип языла) шәһәрләре әле Идел буенда һәм Фирганәдән ерак түгел жирдә саклана. Кусаннар б.э.га кадәр I гасырда бөтен Урта Азияне һәм Идел буйларын эченә алган зур империя төзөгәннәр.

Казан шәһәрөненең *косан* кабиләләре тарафыннан төзелүен ачыклау аның авыл буларак 2700 ел, ә шәһәр буларак 1000 еллыгын билгеләргә ярдәм итте.

Рус тарихында *кусан* сүзенәң *кушан* дигән варианты кулланыла, һәм кушаннар турында бик күп хезмәтләр язылган.

6. Төркиләр арасында шулай ук бик борынгыдан *бай/би/бик/биар* кабиләләре яшәгәннәр. Урта һәм Кече Азиядә *бай* сүзе урынына *барлы/парды* сүзе кулланылган, шуңа күрә Урта Азиядә *бай/биар* кабиләләрен *барды/парды* дип атаганнар.

Бу *барды* кабиләләре Идел буйларында *бай/байар/биар* дигән исем йөрткәннәр. Б.э.к. бардылар хөкем сөргөндә үк *биарлар* Идел буйларында яшәгәннәр һәм б.э. башларында аларның монда Биләр дигән торак урыннары булган. VI-VIII гасырларда биарлар бу тирәләрдә дөньяда иң бай булган *Биарм* дөүләтен булдырганнар, элекке *Биләр* авылы шәһәргә һәм башкалага әверелгән. *Биарм* иле Урта Азия һәм Скандинавия халыклары белән сөүдә мөнәсәбәтләре урнаштырган. Скандинавиядә аны *Биармланд* дип атаганнар.

7. VIII гасыр ахырында Биармиянен Биләр дигән башкаласы да урнашкан төп өлешен болгар-мишәрләр үз кулларына алганнар, дөүләт *Болгар* исемдә йөртелә башлаган. Мондагы төрки кабиләләр дә *болгар* атамасын алганнар. Ә Скандинавия бу алмашынуны сизми калган, шуңа күрә андагы сагаларда *Болгар* иленең дә *Биармланд* дип аталуы дәвам иткән.

Болгар-мишәр теле Дунай буйларындагы, Балкандагы, Византия тирәләрендәгә төрки телне хәтерләтә, ә башта аталган төрки телләр нигездә Урта Азия төркиләре теленә якын.

8. Болгар ул чорда иң көчле ил булган, болгар хәрби көчләре монгол-татар яуларын өч мәртәбә җимереп ташлаган, ләкин XIII йөзгә 30нчы еллары ахырында ул җиңелгән. Алтын Урда ханнары һәрчак болгарлардан үч алырга тырышканнар, XIV гасырның уртасында ул монгол-татар һәм рус гаскәрләре тарафыннан бөтенләй таркатылган. Монгол-татарлар, Болгарны юк итү өчен рус кенәзлекләрен ярдәмгә чакырып, үзләренә киләчәктәге кабер казучыларын эзәрләгәннәр.

Болгар дәүләте туздырылгач, XIV-XVI гасырларда косаннар өстенлек алганнар, болгарның баш шәһәре Казан булган.

9. Б.э.ның XVI гасырында (1552 елда) Рус дәүләте Казан ханлыгын җимерүгә ирешкән, чөнки Алтын Урда бер-берсенә каршы сугышып торган рус кенәзлекләрен Мәскәү кенәзлегә тирәсенә туплау эшен тизләткән һәм, алда әйтелгәнчә, үз кабер казучысын эзәрләгән. Алтын Урда урынында Рус дәүләте үсеп чыккан. 1920 елда Рус дәүләте

эчендә Татарстан төзелгән.

Шулай итеп, хәзерге татарлар һәм аларның бабалары күптөрле дәүләтләр төзеп яшәгәннәр һәм дәүләт башындагы халыкларның исемнәре белән аталганнар, күп исем алмаштырганнар. Димәк, хәзерге татарның бу җирләрдә лингвистик тамырлары бик тирән.

Лингвистик яктан, ягъни тел һәм антропологик үзенчәлекләре буенча, татарлар әле генә саналган җирле төрки кабиләләргә барып тоташалар. Бу – тел ягынан да, антропорлогик яктан да исбат ителгән нәтижә. Соңгы елларда шушы тамырларның җирле булуын Казан университеты, молекуляр генетика лабораториясе хәзерге һәм борынгы сөякләрдән алынган ДНКны тикшереп, татарларның монгол-татар дэвამы түгел, ә җирле төркиләрдәвәмы булуын молекуляр яктан да исбатлады.

Бу чын этник тамырларны ачу халкыбызны саклап калу эшендә дә файдаланылырга тиеш.

© Миңнегулов Х.Ю., 2007

МӨҖАҖИРЛЕКТӘГЕ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫ: АНЫ ӨЙРӘНҮ, ТАРИХИ ВАТАНГА КАЙТАРУ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ*

Хатыйп Миңнегулов

ХАТЫЙП ЙОСЫФ улы МИҢНЕГУЛОВ – филология фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасы мөдире, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Татарстан Республикасы Дәүләт бүләге лауреаты, Россия гуманитар фәннәр Академиясе академигы, татар халкының Кол Гали исемендәге Халыкара премиясе лауреаты, Тукай җәмгыяте президенты, Татарстан Язучылар берлегенә идарә әгъзасы. 500дән артык фәнни хезмәт, шул исәптән өч дистәдән артык монография дәрәслек, уку-укыту әсбаплары авторы.

Миңнегулов Х.Ю. Татарская литература в эмиграции: проблемы исследования и возвращения на родину.

Выступление на заседании гуманитарной секции I Всемирного Форума татарских ученых 21 сентября 2007 года.

Иң әүвәл бик тә мөһим бер тарихи хакыйкатне искә төшерү зарури. Кешене кеше, милләтне милләт итүдә сүз сәнгате-нен, ягъни язма әдәбиятның һәм фольклор-

ның роле искиткеч зур. Чөнки анда күпгасырлык яшәеш тарихы, әби-бабаларыбызның рухи тормышы, кайгы-шатлыклары, теләк-омтылышлары, буыннан-буынга тапшырылып килгән әхлакий байлыгы, тереклек тәҗрибәсе гәүдәләнеш тапкан. Укый бе-

* I Бөтендөнья татар галимнәре форумының 2007 елның 21 сентябрендә узган гуманитар секция утырышында ясаган чыгыш.

леп укысаң, мәсәләң, Мөхәммәдъяр поэмалары аркылы Казан ханлыгы чорының тарихи вазгыятен дә, кешеләренң күңел дөнъясын да шактый тулы күзалларга мөмкин. Шәрифинең “Зафәрнамәи вилаяти Казан” язмасы (1550) – Казан ханлыгы һәм Мәскәү мөнәсәбәтләрен ачыклауда, шул чор татарларының басып алучыларга карашын билгеләүдә бәһаләп бетергесез чыганак. Г.Кандалыйның яисә М.Гафуриның шигырь-поэмалары безгә инсаннарның уй-кичерешләре, татарның менталитеты хакында гажәеп күп нәрсә сөйли. Милләтне милләт иткән, этник кавемнең асылын тәшкил иткән тел дә бөтен тулылыгы һәм кыйммәте белән бары сүз сәнгатендә генә ачыла. Әдәбият – чын мәгънәсендә укутучы-оста, хәтер сакчысы, милли барлыкны һәм берлекне тәмин итүче гаять куәтле чара. Кызганыч, бу билгеле хакыйкәтне соңгы вакытларда ничектер оныта башладык. Кайбер акыллыбашлар тарихны өйрәнүдә, халкыбызның үткән ачыклауда үзебезнең сүз сәнгатен, тел байлыгын читтә калдырып, таш, чүлмәк китекләрен, читләр биргән мәгълүматларны барысыннан өстен куярга керештеләр. Шунның нәтижәсендә Болгар, Хәзәр, Алтын Урда кебек төрки-татар мәмләкәтләренең этник ягы бөтенләй төссезләнәп кала, әйтерсәң, аларда безнең әби-бабаларыбыз түгел, ә бөтенләй чит-ят кавемнәр яшәгән. Татар телен белмичә, оригиналь чыганаклар белән эш итмичә халкыбызның рухи мирасын өйрәнүчеләр дә күзгә ташлана.

Мәгълүм ки, төрки-татар әдәбиятының мең елдан артык тарихы бар. Борынгы төрки карынында туып, Хәзәр, Болгар, Кыпчак, Алтын Урда, Казан, Әстерхан, Нугай, Себер, Касыйм мәмләкәтләре чорын кичереп, колониаль изелүнең коточкыч афәтләрен күреп, XX йөз башында гаять зур үсеш алып, ул хәзергә чорга – XXI гасырга килеп житте. Шушы вакыт эчендә татар әдәбияты искиткеч бай хәзинә туплады. Кол Гали, Котб, Сәйф Сарай, Мөхәммәдъяр, Утыз Имәни, Кандалый, Акмулла, М.Гафури, Г.Исхакый, Г.Тукай, Г.Ибраһимов, Дәрдемәнд, Ш.Бабич, һ.Такташ, М.Жәлил, Х.Туфан һәм башка бик күп әдипләребез теләсә нинди милли әдәбиятны бизәрлек!

Меңбеллык татар мәдәни мирасын өйрәнү һәм киң катлам укучыларга житкерү юнәлешендә соңгы ярты гасыр эчендә зур эш башкарылды. Күптомлык фольклор китаплары, алты жыллек татар әдәбияты тарихы, күренекле язучыларыбызның басмалары, дәрәслек-хрестоматияләр, уку әсбаплары һәм башкаларның дөнъя күрүе – әнә шундыйлардан. Мин университетта 50-60 елларда белем алдым. Ул вакытта әле Тукайга чор әдәбиятыннан мәкалә-хезмәтләр, әсбаплар бөтенләй диярлек юк иде. Ә хәзер Урта гасыр сүз сәнгатенең күпчелек әсәрләре басылган, алар хакында махсус хезмәтләр, диссертацияләр язылган. Әдәбият тарихының башка чорлары турында да шушы сүзләргә әйтергә була. Әмма, әдәби мирасын барлау һәм өйрәнү өлкәсендә эшләр әле дә муеннан. Шактый гына язма истәлекләр, аеруча Октябрь инкыйлабына кадәргеләре шәхси кулларда, архивларда, төрле фондларда үзләрен тикшерүчеләргә көтеп ята. Аерым әдипләребезнең әсәрләре я бөтенләй нәшер ителмәгән, яисә өзек-төтек кенә басылган. Нәшер кылынганнарының да шакты хәзергә укучыга барып житәрлек түгел.

Һәр чор, һәр буын рухи мираска үзенә эчке ихтияжларыннан чыгып якин килә, аны үзенчә эшкәртә, аңлай һәм аңлата. Жәмгыятьтәге кискен борылышлар вакытында бу аеруча көчле була. XX-XXI гасырлар аралыгы – халык, ил, дөнъя тормышында көчле үзгәрешләр чоры. Элеккеге кыйммәтләр, мирас кабат һәм тәнкыйди карала башлады, яңа карашлар, концепцияләр туды. Бу хәл әдәбиятчылар алдына да житди бурычлар куйды. Элекке хезмәтләр генә инде бүгенгә укучыны канәгатьләндерми. Жәмәгатьчелек, бер яктан, үзебезнең милли традицияләребезне, үзенчәлекләргә дәвам иткән, икенче яктан, рус, дөнъя гыйльми, эстетик казанышларын файдаланган яңача, заманча тикшеренүләр, мәкалә-китаплар көтә. Әмма бу эш шактый авыр бара. Тиешле хәзерлекле кадрлар житмәү, матди проблемалар да үзен нык сиздерә. Тупланган материалларны саклау һәм файдалануда да кыенлыктар күп. Аеруча Казандагы “Мирасханә”нең язмышы борчу тудыра. Аны тиешле бина белән тәмин итү – ки-

чектергесез бурыч.

Әдәби мирасны тәржемә итеп, башка халыкларга житкерү эше дә бик сүлпән бара. Бу юнөлештә безгә Равил Бохараевтан үрнәк алырга кирәк. Аның татар шагыйрьләрен инглиз, рус, венгер һәм кайбер башка телләрдә яңгыратуы чын мәгънәсендә мактауга лаек. Бүтән халыкларның иң матур әдәби үрнәкләрен татарчага тәржемә итү дә – бездә иң артта калган өлкә. Бу эштә, аеруча әсәрләр сайлауда читтәге милләттәшләребезнең дә катнашуы зарури.

Үткән гасырларга күз ташласаң, тарихи язманың халкыбызга кырыс каравы, кайгы-газапларны кызганмавы ачык күренә. Татарның, яһүдиләр кебек, бөтен дөнья буйлап сибелүе, таралуы да, иң беренче чиратта, матди кыенлыкларга хокуксызлыкка бәйле. Кагыйдә буларак, беркем дә үз ирке белән житү тормышны, туган жирен, Ватанын калдырып, мөһажирлек юлына басмый бит. Бу адымны ясарга аны гадәттән тыш вазгыять, чарасызлык мәжбүр итә.

Татарлар арасында мөһажирлек инде Урта гасырларда ук күзәтелә. Мәсәлән, Мисыр-Сүриягә, Урта һәм Кече Азиягә, күпләгән кавемдәшләребезнең күчеп китүе мәгълүм. Мисыр белән өч гасырга якын идарә иткән атаклы Мәмләкләр династиясенең дә зур өлешен Идел-йорттан күчүчеләр тәшкил иткән. Анда төрки-татар телендә бай әдәбият туа. Безгә әле аның тик бик аз өлеше генә мәгълүм. Мисырда мәмләкләр чорынан калган бай архивларның, материалларның саклануы билгеле. Аларга әле безнең татар галимнәренең һаман кулы житми.

Татарлар арасында мөһажирлек халкыбыз дөүләтчелеген югалткач, колониаль изелү елларында аеруча көчәя. XX гасырның беренче яртысында ул иң югары дәрәжәсенә житә. Ике бөтендөнья сугышы, инкыйлаблар, аклар-кызыллар арасындагы көрәш-бәрелешләр, күмәкләштерү, дингә каршы көрәш татар тормышын төмам туздырып ташлый. Милләттәшләребез, камгак (перекати-поле) кебек, Евразия киңлекләренә генә түгел, хәтта Америка, Африка, Австралия кыйтгаларына кадәр үк тарала. Шунисы мөһим: татар мөһажирләре, читят жирләрдә булуына карамастан, үзләре

нең телен, моңын, рухи мирасын, горел-гадәтләрен сакларга, үстерергә, алдагы буынарга тапшырырга омтылган. Шулар максатны күздә тотып, китаплар язган һәм бастырган, газета-журналлар чыгарган, төрле мәдәни, тәрбияви чаралар уздырган. Шунисы мөһим: мөһажир татарлар Идел-йорттан үзләре белән төрле басма һәм кулъязма китаплар да алып киткәннәр, төрле кыенлыклар, киртәләр булуга да карамастан, тарихи Ватаннарыннан да аерым басмалар алганнар.

XX йөздәге татар мөһажирлегенең мөһим мәдәни төбәкләре берничә: Кытай, Япония, Финляндия, Төркия, Алмания, Польша, өлешчә Румыния. Аларда татар-мөселман жәмгыятьләре, курслары, мәктәпләре эшләве, татар басмаларының дөнья күрүе мәгълүм. Токиода, Хельсинкида хәтта татарларның үз нәшриятләре дә эшли. Япониядәге “Матбагаи исламия”дә узган гасырның 20-40 елларында күпсанлы китаплар нәшер ителә. Болар арасында Тукайның биштомлыгы, дини, педагогик басмалар, күпләгән әдәби әсәрләр бар.

Мөһажирлектә чыккан татарча газета-журналлар саны өч дистәдән артып китә. Болардан бигрәк тө берничәсе мәдәни-тарихи яктан игътибарга лаек. “Яңа милли юл” (әүвәл ул “Милли юл” исеме белән чыга) – 1928-1939 елларда басылган журнал. Барлыгы – 136 сан. Нигездә, Берлинда нәшер ителә. Берничә саны Варшавада дөнья күрә. Баш мөхәррире – Г.Исхакый. “Милли Байрак” – 1935-1945 елларда Мукдендә нәшер ителгән атналык газета. Ул Гаяз Исхакый тарафыннан нигезләнә. Төп хезмәткәрләре – профессор Надир Дөүләтнең әти-әниләре Рокыя һәм Ибраһим Дөүләткилделәр. “Яңа япун мөхбире” (баштагы исеме – “Япун мөхбире”). Бу айлык журнал узган гасырның 30-40 елларында Токиода нәшер ителә. Аның житәкчесе – Токио имамы Габделхәй Корбангали. “Азат Ватан” мәжмугасы 1952-1953 елларда Мюнхенда татар һәм рус телләрендә басылды. Аны Алманиядәге “Татар-башкорт милли тәшкилият” чыгара. Төүге житәкчесе – мөһәммәд Тамурбәк Дөүләтшин (1904-1983). Бу затның 1974 елда Лондонда нәшер ителгән “Советский Татарстан: Теория и

практика национальной политики» китабы заманында Советлар берлегендә сенсация тудырган иде. “Kazan” – Төркиядә 1970-1980 елларда өч айга бер чыккан журнал. Барлыгы – 23 сан. Төрөк һәм татар телләрендәге бу мәжмуганы әзерләүдә Әхмәт Тимер, Надир Дәүләт, Әмрулла Агый һәм башка билгеле милләшләрәбез катнаша.

Татарча газета-журналларның иң күп чыккан урыннары – Финляндия, Кытай. Суоми илендә: “Мәгърифәт” (газета, 1925), “Шималъ очкынлары” (мәжмуга, 1943-1977), “Ак юл” (газета, 1967-1974), “Тавыш” (газета, 1967), “Ислам мәхәлләсе” (мәжмуга, 1956-1951) һ.б. Кытайда: Ерак Шәрык” (1920-1922), “Азад Шәрык” (1923), “Шәкердләре таңы” (1934-1935), “Шәрык авазы” (1939-1940), “Чаткы” (1932-1933) һ.б. газета-журналлар. Боларның барысы диярлек гарәп графикасында.

Мөһажирлектәге вакытлы матбугат һәм әдәбият үзара тыгыз бәйләнешле, алар үзара керешеп киткән. Ни өчен? Чөнки газета-журналларда эшләүчеләренң шактые әдәби иҗат белән дә шөгыльләнә. Бу – бер. Икенчедән, читтәге татар әдипләренң әсәрләре күбрәк газета-журналларда басыла. Аерым китап рәвешендә нәшер кылу очраклары чагыштырмача сирәк.

Мөһажирлектә XX йөздә иҗат иткән татар әдипләренң саны шактый: Хәсән Габдүш (1901-1944), Сания Гыйффәт (1899-1957), Хәсән Хәмидулла (1900-1988), Шаһвәли Келәүле (Илдәр) (1900-1970), Минһаж Исмагыйли (1910-1995), Гәүһәр Туганай, Исфәндияр Ишгай, Әхмәд Ләбиб Каран, Садрый Хәмид, Гайсә Хәкимжан, Наилә Бинарк, Мансур Арсланбәк һ.б. Әлбәттә, боларның талант дәрәжәләре, язганнарының сыйфаты төрлечә. Әмма бу мөхтәрәм затларның мөһажирлек шартларында да туган телебезне, әдәбиятыбызны яратулары, үзләренң уй-кичерешләрен көгазгә төшереп калдырулары, милләтебез турында янукөюләре үзе үк фидакарлык.

Узган гасырның беренче яртысында һәм урталарында чит мәмләкәтләрдә яшәп иҗат иткән татар әдипләренң иң күренеклесе, житәкчесе, остазы – әлбәттә, Гаяз Исхакий. Юкка гына Әхмәд Ләбиб Каран аның хакында бу юлларны язмаган:

*Гаяз Исхакий – татарның бер
олуг инсаныдыр,
Татар әдәбиятының тәҗҗылы бер
хаканыдыр.*

Г.Исхакийның куәтле йогынтысы татар сүз сәнгәтендә, публицистикада гына түгел, сәясәттә, фәндә, мәдәнияттә һәм гомумән татар рухи тормышының башка тармакларында да тирән эз калдырган. Бу бөек затның эшчәнлегә хакында уйланып, икенче бер мөһажир шагыйрь – Минһаж Исмагыйли үзенң бер парчасында болай ди:

*Гаяз ага, син бит безгә кояш идең,
Синең юлың ак юл, бәхет юлы иде.
Шуңа күрә курыкмадың дошманнардан,
Чөнки син бит батыр татар улы идең!*
*Күкрәк киереп син атладың алга таба,
Татарларың курыкмый хәзер алга бара.
Бер көн килер, Идел-Урал азат булыр,
Шуны көтә, шуны көтә халкың алда.*

Тиздән Г.Исхакийның тууына 130 ел тула. Моңы без бөтен татар дөньясында зур вакыйга рәвешендә билгеләп китәргә бурычлы.

Мөһажирлектәге татар язма әдәбияты төрле төрләрдә һәм жанрларда: чәчмә, тезмә, драма, роман, повесть, хикәя, сәяхәтнамә, очерк, комедия, сатира, җыр, дастан, поэма, ода-мәдхия, робагый, марш һ.б.

Идея-тематикасы да шактый бай һәм күпкырлы: тарих, хәзерге заман, дөнья хәлләре, сәясәт, мәхәббәт, әхлак, халыкларның үзара мөнәсәбәтләре һ.б. Әмма үзәктә – татар язмышы, аның үткәне, бүгенгесе, киләчәге, дөнья кавемнәре арасындагы урыны. Милләт, ил язмышы – авторның бәгырендә, жанында. Финляндиядә гомер кичергән Хәсән Хәмидулла үзенң “Куанычым” шигырендә болай яза:

*Сөям мин бик татарлыкны,
татар булып үлим, Раббым,
Сүгән бер эшнә эшләү берлә
мин гомремдә тәм таптым.*
*Күченмәк юк бу фикеремдән,
оялмыйм һич татарлыктан,
Үкенмим, сакласын Аллам
мине андый начарлыктан.*

*Көләм мәсхәрле күз берлә
татарлыкны яширгәндән,*

*Итәм нәфрәт эчем берләң,
көләм мин инде ул “мән”дән
 (“заттан”. – Х.М.).*

*Татар булгач татармын мин,
шуңардан бәхтиярмын да,
Көләрмен һәм татар бәхтенә,
хәсрәткә җылармын да...*

Мөһажир шагыйрьләре кайчандыр бөөк, дәүләтле булган татарның бүгенге хокуксызлыгы, теленең, мәдәниятенәң кысылуы гаять борчый. Алар халыкны бердәм, әхлак-лы, иманлы булуга чакыра, үз укучыларында киләчәккә, азат тормышка өмет, ышаныч тәрбияләргә омтылалар.

Сания Гыйффәт:

*Алга, туган, алга! Җиңгәнгәчә,
Ил юлында тиңсез тартышка!..
Бергә, туган, бергә! Үлгәнгәчә,
Ирек өчен изге тартышка!..*

Исфәндияр Ишгай:

*Кайда гына булма, аерылма син
Үз динендән, милли юлыңдан.
Милли байрагыңны югары тот,
Җиң төшмә аны кулыңдан.*

Минһаж Исмәгыйли:

*Илебегәзгә якты нурын чәчәр
Зөһрә йолдыз – Казан каласы.
Хуҗа булыр тагы үз иленә
Излеп килгән татар баласы.*

Туган жирне, туган илне, Ватанны сагыну, жирсү тойгылары мөһажирлек әдәбиятының бөтен тукумасын сугарган. Хәсән Хәми-дулла күңелендәге сагыну-сагыш хисләрен басар өчен искән жилләргә мөрәҗғәгать итә:

*... Ни бәхет, җил кайтса илгә,
Сөйләсә миндән сәлам,
Әйтсә анда – мин аларны
Нинди күп сагынып калам.*

Сания Гыйффәтнең “Сагынганда” шигы-ре күңелләренә тетрәтерлек.

*Ил йөзен күрсәм берәз,
Шат булыр идем, бәлки.
Мин дә мин дә, мин дә,
Аһ, җан алыр идем, бәлки.
Сагындым дияр идем,
Туфрагын үбәр идем,*

*Кочаклап коча-коча,
Күз яшем түгәр идем.*

*Кайгылы ил таишларын
Сыйлап җуатыр идем,
Җылы, үз кочагында
Назланып ятыр идем.*

Туган илне, туган халыкны сагыну хис-ләре еш кына Казан, Сөембикә, Тукай образ-лары аркылы бирелә. Алар, ничектер, та-тарның бер символы рәвешендә күзаллана. Мәсәлән, Шаһвәли Келәүле Тукайны «ил йолдызы» дип атый:

*Ил йолдызы сүнмәс, якты янар,
Ил догасы белән бизәлер.
Шигыреңнән халык азык табар,
Яктылыкта мәңгә тирбәлер.*

Тукайның исеме, рәсеме, әсәрләре чит-төгә һәр татар басмасында диярлек күзгә ташлана.

Минһаж Исмәгыйли өчен Казан – татар халкының «кыйбласы»:

*...Казан, Казан –
Син безгә кыйбла,
Син бит мәркәз татар халкына.
Күптән инде сине таишласам да,
Җаман йөрәк сиңа талпына.*

Татар мөһажирлек әдәбиятында, аеруча публицистикасында большевиклар сәясәтен тәнкыйтьләү, Советлар режимының тискә-ре якларын да күрсәтү көчле. Бу ягы белән ул илдәге шул чор әдәбиятынан шактый аерылып тора. Миллилек, мәселман әхла-гын, иманлыкны, төркичелекне, милли азат-лык, бәйсезлек идеяләрен үзәккә кую мөһа-жирлек әдәбияты өчен хас. Ул үзенә рухы, тел-стиле белән шактый дәрәҗәдә XX йөз башы әдәби традицияләрен дәвам итә, үстерә. Чит илләрдәге татар әдәбияты, гәрчә үзенчәлекләре булса да, Ватандагы сүз сәнгате белән гомумән табигый бәйләнешле. Алар икесе ике нәрсә түгел, ә бербөтеннең кисәкләре.

Фән, бүгенге тормыш, милли барлык рухи мирасны, шул исәптән мөһажирлект-өгә байлыкны да мөмкин кадәр тулырак, объектив барлауны, өйрәнүне таләп итә. Кызганыч ки, гыйльми тикшеренүләрдә әле һаман әнә шул тулылык, бөтенлек җитми. Г.Исхакыйның, башка мөһажир

әдипләренң ижаты совет чоры татар әдәби процессын өйрәнүдә файдаланылмый диярлек.

Соңгы ике-өч дистә елда мөһажирлектәге татар әдәбиятын һәм матбугатын барлау, өйрәнү, халыкка кабат кайтару юнәлешендә шактый эш башкарылды. Бу өлкәдә Әбрар Кәримуллин, Илбарис Надиров, Миркасым Госманов, Надир Дәүләт, Мәхмүт Таһир, Тәүфыйк Әйди, Лена Гайнанова, Әхмәт Сәхапов, Ибраһим Нуруллин, Резедә Ганиева, Искәндәр Гыйлажев, Фәридә Гаффарова, Флүн Мусин, Окан Таһир, Наилә Бинарк, Рөстәм Гайнетдинов, Римзил Вәлиев, Илсур Мансуров һәм башкаларның эшчәнлеген игътибарга алабыз. Хәзер Төркиядә яшәүче яшәү галимләребез Чулпан Зариф-Четин, Илсәяр Рәмиевалар да мөһажирлек мәдәниятен барлауда, тикшерүдә уңышлы гына адымнар ясыйлар. Без фәкыйрегез дә читтәге татарларны өйрәнү белән 20 елга якын шөгыльләнәбез килә. Шунның нәтижеләре 67 мәкаләдә, дүрт китапта (Гаяз Исхакыйның мөһажирлектәге ижаты. – К.: Тат. кит. нәшр., 2004. – 368 б.; Чит илләрдәге татар әдәбияты. – К.: Мәгариф, 2007. – 399 б...) бәян ителгән.

Илдәге һәм чит мәмләкәтләрдәге галимнәребез, зыялыларыбыз тырышлыгы ярдәмендә Төркиядән, Алманиядән, Финляндиядән мөһажир татарларга мөнәсәбәтле шактый гына материаллар Татарстанның архивларына, китапханәләренә кайтты. Акрынлык белән булса да, бөек Исхакыйның 15 томлыгы чыгып килә. Аның ижаты, күпкырлы эшчәнлегенә дистәләгән докторлык һәм кандидатлык диссертацияләрендә, монографияләрдә яктыртылды. Садрый Максудый, Сания Гыйффәт, Хәсән Габдүш язмаларының да зур өлеше бүгенге укучыларга мәгълүм. Әнвәр Мәхмүд һәм Али Нәдрәтләр Румыниядәге татар әдәбиятын ныклап өйрәнәләр, аларның берничә монографиясе, җыентыгы дөнья күрдә. «Яңа милли юл», «Kazan» кебек журналлар хакында да күзаллауларыбыз киңәя бара. Әмма әле мөһажирлектәге татар әдәбиятын, матбугатын ачыклауда, илгә кайтаруда, тикшерүдә башкарыласы эшләр гадәттән тыш

күп. Читтәге газета-журналларның эчтәлеген без әле юнәлп белмибез. Алар исә күбрәк аерым кулларда саклана. Хәсән Хәмидулланың тау кадәр китаплары, язмалары тикшеренүчеләргә көтәп ята. Япония, Кытай, Төркия, Алмания, Ватикан, Финляндия, Польша архивларында, китапханәләрендә татарга мөнәсәбәтле материалларның саклануы билгеле. Аларны ачыклауда без, иң беренче чиратта, чит мәмләкәтләрдә яшәүче милләттәшләребезгә өмет баглыйбыз. Әгәр дә без вакытны сузып, хәзерге форсатны файдалана алмасак, кыйммәтле язмалар шәхси кулларда таралып, төмам юкка чыгарга да мөмкин. Мөһажир милләттәшләребездә, алар үзләре тудырган ядкярләрдән тыш, гомумән элеккеге мәдәни мираска мөнәсәбәтле истәлекләр дә теге яки бу күләмдә бар.

Милләттәшләребез ерак чит илләрдә генә түгел, элеккеге союздаш республикаларда да, Рәсәйнең төрле регионнарында да яши. Алар да татар мирасын тулыландыруга билгеле бер өлеш кертәләр. Мәсәлән, Казакъстанда, Кыргызыстанда соңгы вакытларда гына татарча көндәлек басмалар, дистәләгән китаплар чыкты. Украинада «Дуслык» журналы басыла. Харьковта яшәүче милләттәшләребез Салих Шакир угли Жамалиев үзенең берничә китабын татар, украин, рус телләрендә бастырып чыгарды. Башкортстан, Төмән, Пермь, Ижевск, Санкт-Петербург, Әстерхан һ.б. төбәкләрдә дә татарча, татарга мөнәсәбәтле көндәлек басмалар, китаплар нәшер ителә. Боларны Татарстанның Милли китапханәсенә туплап бару, гыйльми өйрәнү, пропагандалау – кичектергесез бурыч. Татарга мөнәсәбәтле һәр факт, һәр мәгълүмат, аеруча милли телебездәге язмалар гыйльми тикшеренүләрдән читтә калырга тиеш түгел. Бары шунда гына без халкыбыз тарихын, аның рухи байлыгын чагыштырмача тулы, бөтен итеп күз алдына китерә алырбыз.

Мәдәни мирас – безнең әби-бабаларыбыз менәр ел буена туплаган кыйммәтле хәзинә, рухи терәк. Шунны өйрәнәбез зинһар безнең хәзинәсе итсәк, безнең алга баруыбыз, татарның саклануы һәм үсеше дә шулкадәр нәтижелерәк булыр.

ТАТАР СӨЙЛӘШЛӘРЕНДӘ КАЙБЕР БОРЫНГЫ ОЗЫНЛЫК ҮЛЧӘУ БЕРӘМЛЕКЛӘРЕ

Зидә Садыкова

ЗИДӘ РӘШИТ кызы САДЫКОВА – филология фәннәре кандидаты, Татарстан фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемдәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

1960 нчы елдан башлап 42 диалектологик экспедициядә булган. Татар теленең Диалектологик атласын, диалектологик сүзлекләрен (1969, 1993) төзүчеләрнең берсе, 3 монография һәм күпсанлы мәкаләләр авторы.

Садыкова З.Р. Некоторые старинные меры длины в татарских говорах.

В статье дается анализ старинных мер длины, сохранившихся в диалектах и говорах татарского языка.

Борынгы чорларда ук кеше тормышының төрле өлкәләрендә үлчәү, чамалау төшенчәләре билгеле булган. Озынлыкны, авырлыкны, күләмне, зурлыкны һәм башка яктарны билгеләү өчен үлчәү берәмлекләре барлыкка килгән.

Үлчәү сүзе белән күптөрле мәкаль һәм әйтемнәр кулланыла: *Сүзеңне үлчәп сөйлә. Үлчәмгә сыймаслык кылану. Үз арышыңа үлчәү. Иң кәйгәннең иңен үлчә* (ягъни, иелгән кешене йомшак дип уйлама). *Ташка тамга үлчим* (ташка үлчим, холай шулай булырга кушмасын) һ.б.

“XIII гасыр иске кыпчак язма истәлегә – төрек-гарәп сүзлеген”ндә *өлүчкел* “терсәк белән үлчәү” дип аңлатыла (Курышжанов, 1970, 158).

Үлчәү берәмлекләре атамалары тел тарихы, халык тарихы белән тыгыз бәйләнгән. Элекке чорларда билгеле булган андый атамаларның кайберләре кулланылыштан төшеп калган, кайберләре “искергән” билгесе белән сүзлекләрдә бирелгән яки диалектларда гына сакланган.

Иң борынгы озынлык үлчәү берәмлекләре итеп кеше үз гәүдәсенең өлешләрен (кул озынлыгы, бармаклар, уч киндәге, аяк табаны озынлыгы) һәм бармаклар, аяклар хәрәкәте белән барлыкка килгән үлчәмнәргә файдаланган. Ул үлчәмнәр зур булмаган ки-семтәләргә үлчәү өчен киң кулланылган.

Кул белән бәйләнешле үлчәү берәмлекләре атамалары:

Бер илле (бер бармак киндәгенә тигез үлчәү берәмлеге). Сөйләшләрдәге фонетика вариантлары: *бер иле* (кас., злт., перм., мәл.,

хвл.), *бер иннек/иннеге* (мәл., чст., чпр., кас.), *перилле/перилү* (себ. д.). Мисаллар: *Чиләгем бер иле тулмады* (мәл.). *Кимәбез перилле генә батмайты* (тбл.).

Касыйм сөйләшәндә *чына иле* – чәнчә бармак калынлыгы, *жыван иле* – баш бармак калынлыгы: *Чына иле адәр майы бар, түбән сорт.*

Ике илле (иле, иннеге, иннек, илү...), **өч илле** (иле, иннеге...). Тубыл сөйләшәндә *илле* үлчәм берәмлеген *пармак* сүзе алмаштыра: *Ике пармак кирасин қойды* (Ике илле керосин салды). Чагышты.: перм. *иләсә* (әд. бияләй). Борынгы төрки *элиг* – кул чугы, кул [ДТС, 1969, 170].

Кулның уч турысындагы киндәге әдәби телдә һәм күпчелек сөйләшләрдә **кул йассуы** тизмәсе белән белдерелә. Бу атаманың диалектларда фонетик вариантлары да билгеле: *златоуст*, *хвалын* һәм *шарлык* сөйләшләрендә *кулйасуы* кушма сүз булып әйтелә, ә басым икенче ижеккә төшә: *Бидырам кулйасуы тулмады йеләк белә.*

Шул ук мәгънәдә **казан арты** сөйләшләрендә: *кул йассыга* (<йассы + га, блт.), тау ягында *кул йасы* (трх., перм.) *Уч жасымы* (*йасымы*), тара сөйләшәндә *уц йасы*, *казан арты* керәшеннәрендә *кул йастуы*, *нагайбәк* керәшеннәргә сөйләшәндә *кул жастылыгы* (т-с). Мисаллар: *Бу төшләрдә кул йастуы уқа булган сүрәкәнең. Бер кул жастылыгы басма бирдем* – (нгб.-крш.) *Тақта кул жасымы житмәде* (перм.). Чагыштыр: *нокр., глз. йассы* – юан: *йассылык* – иң, иңле, киң; *киңлек*; блт. *йассы*, мам. *жассы* – киң, иңле; т.я.-крш.

жасты (т-с) – яссы, жастык – киң, киңлек (йас-сы куйка, жастык итәк, йассы хатын һ.б.).

Бармак йассылыгы (глз.) – әд. бармак киңлегі: Бармак йассылыгы кисеп ал да, тек күлмәкне.

Сөйәм (“пядь, четверть аршина”; әд., урт. д.), сүәм (миш. д.), сүйәм (тбл.) – жәелгән учның баш бармак белән имән бармак очы арасы.

Сөйәм «Идегәй» дастанында еш очрый: *Билән бишкә тарттырган, Күгән салып каптырган, Сиксән сөйәм сөзгәнә Селтәмәстән кулга алган* (Идегей, 1988, 49).

Сәппәр/чәппәр пермь сөйләшендә бер сөйәмгә тигез үлчәү берәмлегә атамасы: *Алты чәппәр бер метрга тигез, дүрт чәппәр бер аришын була.*

Карыш (“пядь, вершок”; әд., урт. д.), қарыш/ғарыш (туб.-ирт. д.) – жәелгән учның баш бармагы белән урта бармак очы арасы – аршинның чирегенә тигез үлчәү берәмлегі. *Киләпнең буйы беднеңчә жиде қарыш була* (тпк.). *Тәрәзгә бер қарыш қар утыра торған ыйы* (злт.). *Бер қарыш булгач бәбәнәк чығара суган* (минз.). *Пер аришын түрт ғарыш була* (тбл.).

Сөйләшләрдә сөйәм һәм карыш еш кына бер үк мәгънәдә кулланылалар һәм аршинның чирегенә тигезләп йөртеләләр. Башк., к.-калп. қарыш, нуг., казах, қарыс (“пядь”).

Бу сүзләрдән фигульләр ясала: сүйәмләү (тбл.), қарышлау (перм., түб. к.-крш.) – чирекләп үлчәү.

Колач – ян-якка сузылган ике кулның бармак очлары аралыгына тигез озынлык берәмлегі. Ул 1 сажинга – 2,5 аршинга туры килә. Г.Тукайда: *«Ул Карәхмәтнең билендә бавы бар, Бауның алты мең колачлы буйы бар»* [Г.Тукай, 1968, 449].

Колач сүзенә сөйләшләрдә фонетик вариантлары: қолач (урт. д., себ.), қолац/қолас (себ.), қолас (злт.), колач/кылац (миш. д.), кылас’ (м.-кар.). Колач үлчәмә көнкүрештә бик киң кулланыла. Диалектларда бу сүз түбәндәгә мәгънәләрдә теркәлгән.

Пермь сөйләшендә қолач – утын үлчәү берәмлегі: 2,5 м³ һәм 4 м³ күләмгә туры килә: *Машинаға 4-5 қолач утын сыйдырмаға была.*

Себер диалектларында (брб. д., туб.-ирт. д., саз. я., төм.) қолач, қолас – «сажень» һәм «утын әрдәнәсә» мәгънәләрен белдерә. қолац утын (тбл.) – утын

әрдәнәсә: қышқысын йағатырған утыннар әсерләйтеләр, йекерме-утыс қолац (төм.). Бу сүз образлы чагыштыруларда кулланыла: *Безнең өйөбез бер генә қолачлы* (ягъни кечкенә), *сыймағач, жоқларға мунча йағадыйрық* (түб. к.-крш.).

Мишәр сөйләшләрендә қолач, кылас, кылас’ төрлө зурлыктагы жир мәйданнарын үлчәү берәмлеген дә белдерә: *Ун кылас диләр инде, йарты гиктар* (мәл.). *Ун кылас’ жсир булыр бездә* (м.-кар.).

Қарыш, қулач озынлык үлчәү атамалары XIII-XIV ғасырлар язма истәлектәрендә билгеле [Курышжанов, 1970, 56; Ахметгалеева, 1979, 10; Алеева, 1996, 66]. Караим. қулач, ног., к.-калп., казах. қулаш, башк. қолас, кумык. къулач (“маховая сажень”) – ике якка сузылган куллар озынлығы [Курышжанов, 1970, 167].

К.Насыйри: “қолач – кул белән алудан мөрәккәбдер: *кул ач – қолач диерләр*” [Насыйри, 1896, 66].

Кара – борынғы озынлык үлчәү берәмлегі. Мишәр диалектының сергач һәм хвалын сөйләшләрендә *каре, кар’ы* вариантлары терсәктән алып бармак очларына кадәр булган озынлыкны белдерә: *Каре белән үлчиләр иде әвәл киндерне. Бер кар’ы йеп* (хвл.). *Бер кар’ы буйы*, имеш – кимсетеп әйтү (срг.). *Кар’ыға салып үлчәү* тезмәсә сергач сөйләшендә «карыш белән үлчәү» төшенчәсен белдерә.

Қары варианты бараба диалектында «иңбаш, кулбаш, жылкә» мәгънәләрендә кулланыла.

Карачай-балкар, кумык телләрендә *къары* – терсәктән кул чугына кадәр булган озынлык үлчәмә [Отаров, 1978, 47]; нугай, казах., к.-калп. қары – беләк “предплечье” [Курышжанов, 1970, 158].

Бу сүз иске үзбәк, уйгур, кыргыз телләрендә дә терсәкне белдерә. Борынғы төрки сүзлектә қары шул ук мәгънәдә теркәлгән (ДТС, 1969).

Борынғы төрки *къары* сүзә татар диалектларында төрлө фонетик вариантларда – нигездә тукучылык эшендә, тукума (сирәгрәк – жеп) озынлығын белдерә.

Аршын – гомумтатар һәм гомумтөрки сүз. Борынғы төрки телдә бу атама «кул» һәм «терсәк» мәгънәләрендә йөргән.

XIII ғасыр «Иске кыпчак язма истәлегә – төрек-гарәп сүзлегендә *кары=аршун=белек*

сүзләре синоним рәтләре буларак: 1) кул (“предплечье”) һәм 2) терсәк (“старинная мера длины”) мәгънәләрендә теркәлгәннәр [Курышжанов, 1970, 64]. *Аришунла* – “мерить локтями” (шунда ук, 87).

Тукмак – борынгы телдә: терсәктән алып йодрыкка кадәр ара озынлыгын үлчәү берәмлеге. Мануфактура, жеп белән сату итүче сәүдәгәрләр тарафыннан күп кулланылган [ТТАС, III, 1981]. Тукмак, шулай ук, авыл тукучылары арасында тукума үлчәү өчен яки бәйләү жебен жеп басмаларына чорнау өчен үлчәм булып кулланылган. Элегрәк бу үлчәм татарларда «терсәк бую» дип йөртелгән [Беркутов, 1992, 47- 48].

Аяк белән бәйләнешле үлчәү берәмлекләре. **Айақ** сүзе сөйләшләрдә тегү, бәйләү һәм тукучылык эшләрендә озынлык, зурлык, күләмне белдерә. Минзәлә сөйләшләрдә *айақ* “эрләгән жепне ике тезгә урап ясалган жеп киләбе” мәгънәсендә кулланыла. Мисал: *Утырмада эрләп кайткан эсеп бер аяқ була.*

Айақлы эсеп (лш.) – киләпле жеп: *Айақлы эсепне йуып қуйдым.* *Айақу* сүзе белән фигыл дә ясала: *эсөн аяқлау* ләеш һәм минзәлә сөйләшләрендә жепне беләккә яки тезләргә урап киләпкә салуны белдерә: *Жөннө аяқлаганда беләккә дә ураганнар* (минз.).

Бөре сөйләшләрдә *айақ* – берничә иңнән телгән әйбернең бер иңе: *Чаршау сугадырыйық туғызар аяқ итеп.* *Ақ чымылдык сугадырыйық, кыругым қорола инде ул, алды алты аяқ була шаршауы, кыругум әйбәт була инде ул.*

Аякның аерым өлешләре атамалары да

озынлык үлчәмен белдерә: **табан** (“стопа, ступня”) – казан арты сөйләшләрендә ярты аршынга тигез үлчәү берәмлеге. *Бер табан жир сөрмәделәр* (мам.).

Сөйләшләрдә аяк табаны урынына *чабата басымы* (бәр.), *чабата буйы* тезмәләре дә кулланылган. Халыкта төш вакытын күлгә озынлыгын үлчәп карап белгәннәр. *Төш эситәргә чабата буйы бар әле. Төш вакытында күлгә дүрт чабата буеннан артмый* һ.б. дип сөйләләр [Беркутов, 49].

Чабата бую тәкъбире халык ижатында, образлы чагыштыруларда кулланыла: *Ай киткән, ел киткән, чабата буйы жир киткән* (әкияттән). Озынлыкны, тирәнлекне билгеләгәндә, хәзерге вакытта да кеше буюның, гәүдәсенәң өлешләре белән чагыштырыла: *елганың суы тездән генә; суның тирәнлегә муеннан; диңгез тубыктан* һ.б. Сөйләшләрдән мисаллар: *Арыш бил тийенте* (бөре). *Печин әнә қый тобоқтан* (әд. тездән), *шуны ашамый* (пермь). *Кешегә бәхетне баи түбәсеннән биргән, безгә бәкәл сөйәгеннән дә бирмәгән икән, абый.*

Адым – гомумтатар һәм гомумтөрки атама. Татар һәм башкорт телләренәң аңлатмалы сүзлекләрендә *адым* сүзенәң бер мәгънәсә – озынлык үлчәве дип бирелгән. Шул ук мәгънәдә *адым, адум* XIII-XIV гасыр язма истәлекләрендә билгеләнгән [Курышжанов, 56; Ахметгалеева, 106; Алеева, 66].

Адым сүзенәң синонимы буларак, пермь һәм златоуст сөйләшләрендә атлам сүзе кулланыла: *Бер атлам атларлык та хәл қалмады қый* (пермь). *Озон кешенәң атламы да зур инде* (злт.).

ЧЫГАНАКЛАР

Алеева А.Х. Употребление лексики в татарских путевых записках XVIII в. для передачи пространственных понятий //Материалы научно-практической конференции «Языковая ситуация в республике Татарстан: состояние и перспективы». – Казань, 1999. – С. 64-67.

Ахметгалеева Я.С. Исследование тюркоязычного памятника «Кисекбаш китабы». – М.: Наука, 1979. – 192 с.

Беркутов В.М. Тайны измерений и мер. – Казань: Тат. кн. изд-во, – 1992. – 80 с.

Борынгы татар әдәбияты. – Казан, 1963.

Древнетюркский словарь (ДТС). – Л.: Наука, 1969. – 676 с.

Идегәй. Татар халык дастаны. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. – 255 б.

Исәнбәт Н. Татар теленәң фразеологик сүзлегә. Ике томда. II том. – Казан: Тат. кит. нәшр. 1990 – 365 б.

Курышжанов А.К. Исследование по лексике старокыпчакского письменного памятника XIII в. – “Тюрко-арабского словаря”. – Алма-Ата, 1970. – 234 с.

Насыйри К. Ләһжаи татари. – Казан, 1895-1896. 1, 2 кис.

Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка. – Нальчик, 1978. – 108 с.

Татар теленәң аңлатмалы сүзлегә. Өч томда. – Казан: Тат. кит. нәшр. 1 т., 1977. – 457 б.; II т., 1979. – 226 б.; 3 т., 1981. – 831 б.

Тукай Г. Шигырьләр, әкиятләр, поэмалар. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1968. – 512 б.

ЯШЬЛИ КИТКӘН ГАЛИМ

Шәрифжан Асылгәрәев

ШӘРИФЖАН НУРЛЫГӘРӘЙ улы АСЫЛГӘРӘЕВ – филология фәннәре кандидаты, доцент. Татарстан фәнәр академиясенә Г.Ибраһимов исемәндәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомум тел бүлгә мәдире. Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре.

Асылгәрәев Ш.Н. Безвременно ушедший ученый.

Освещается деятельность известного татарского ученого Х.Х. Салимова (1947-2006).

Хөрмәтле укучы! Бу язмада сүз татар теле фонетикасын һәм лексикографиясен өйрәнүгә һәм өйрәтүгә үзеннән ласкы өлеш кертәп, безнең арабыздан яшьли китеп барган талантлы галим, жәмәгәт эшлеклесе, филология фәннәре докторы, профессор Х.Х.Сәлимовның тормышы һәм эшчәнлегә турында барачак.

Сәлимов Хәлил Хәлим улы 1947 елның 30 нчы сентябрәндә Татарстанның Апас районы Дәвеш авылында, укытучылар гаиләсендә дөньяга килә. 1966 елда Апас урта мәктәбен алтын медальгә тәмамлай. Шул ук елны Казан дәүләт университетының механика-математика факультетына укырга керә. Ләкин анда озак укымый, әдәбият, сәнгәткә булган мөхәббәт аны тарих-филология факультетының татар теле һәм әдәбияты бүлгенә алып килә. Университетта бик яхшы укый, Ленин стипендиаты була. Математика, физика кебек төгәл фәннәргә яхшы белүе аның киләчәктәгә фәнни юнәлешен дә хәл итә. Профессор Д.Г.Тумашеваның тәкъдиме белән ул студент елларында ук университетының эксперименталь фонетика лабораториясендә шөгыльләнә башлай, осциллография, спектрография методларын үзләштерә. В.А. Богородицкий, Г.Шәрәф, Ү.Ш.Байчуралар башлаган эшкә дәвам итәп, татар авазларын эксперименталь тикшерүгә багышланган курс эшләре яза, студентларның фәнни түгәрәкләрендә докладлар белән чыгыш ясый. 1971 елда Д.Г.Тумашева һәм З.М. Әлмөхәммәтовалар житәкчелегендә “Татар телендәге сузык авазларны һәм аларның комбинатор модификацияләрен акустик тикшерү” дигән темага диплом эше язып, уни-

верситетны уңышлы тәмамлай. Дәүләт имтиханнары комиссиясә аңа аспирантурага юллама бирә. 1971-74 елларда үзе укыган университетның аспирантурасына кабул ителә һәм анда башлаган фәнни эшен дәвам итә.

1974 елда “Татар сузыкларын спектраль анализлау” дигән темага кандидатлык диссертациясә яклый. Диссертациянең кыйммәте шунда: ул татар теле белемәндә ярты гасырдан артык дәвам иткән житди бер бәхәскә нокта куя. Моңа кадәр татар телендәге сузык авазларның саны төрлө хезмәтләрдә төрлечә күрсәтелгән булса, автор бу хезмәтендә сузык фонемаларның саны уникаль икәнлеген нигезләп исбат итә. Хезмәтнең әлгә мәсьәләгә караган өлешә 1974 елны “Совет мәктәбе” журналының 11нче санында аерым мәкалә булып басылган иде. Ул заманнан шактый күп вакыт үтүен һәм мәсьәләнең мөһимлеген истә тотып, без аны язмабызда тулы килеш бирергә булдык. Менә ул:

“Телнең аваз төзелешен тел гыйлеменә фонетика бүлгә өйрәнә. Татар теле фонетикасында бу мәсьәлә шактый тирән яктырылган. Шуңа карамастан, әлә биредә бәхәслә һәм ачыкланып бетмәгән урыннар да бар. Мәсәлән, татар теленә сузык авазлар саны (ул төрлө галимнәр тарафыннан төрлечә: 9, 10, 12, 13 дип билгеләнә), татар телендәге “ый”ның мөстәкыйль аваз булу-булмавы, рус теленнән кәргән сүзләрдә **ы, о, э** авазларын татар теле сузыклары составына кертү-кертмәү мәсьәләсә шундыйлар. Татар телендәгә **а, ә, о, ө, ы, е(э), у, ү, и** сузыкларының мөстәкыйль фонема булулары бәхәссәз. Моңың дөреслегенә ышану өчен бер-берсеннән берәр авазлары белән генә

аерылып торган сүзләрне (квазиомонимнар) чагыштыру да житә. (Мәсәлән: эт – ит, үт, өт һ.б.) Шушы юл белән тикшереп карасак, татар телендәгә әлегә 9 сузыкның сүзнең башында һәм ахырында да, ачык һәм ябык ижекләрдә дә һ. б. очракларда да мәгънә аеру өчен хезмәт итә алулары күренә.

Кайбер галимнәр **сыйрак, тыйнак, сый, тый** кебек сүзләрне дә башка сүзләргә каршы куеп, алардагы “-ый”-ның мөстәкыйль фонема булуын исбатлыйлар [1, 35]. Әмма, бу юл белән китсәк, **сайрау, туйра, тойгы** кебек сүзләрдәгә “ай”, “уй”, “ой”ларны да “ый” кебек “мөстәкыйль” фонема дип исбатлый алабыз. Чынлыкта исә соңгыларының бер фонема булмасы, ягъни фонемалар кушылмасы икәнлекләре һәркемгә мәгълүм. (Татар теле белемдә аларны дифтонглар дип тә йөртәләр. Ләкин шуны әйтергә кирәк: татар телендә дифтонглар – ялган дифтонглар гына, чөнки алар ике сузыктан түгел, бәлки бер сузыктан һәм **й** яки **w** тартыгыннан торалар. Сузыкка башланган кушымча ялгану белән алардагы **й** яки **w** тартыгының икенче ижек башына күчүе шуны күрсәтә. Шуңа күрә аларны “дифтонглар” дип шартлы рәвештә генә атарга мөмкин).

Әлегә “ый” да шундый ук дифтонг, ягъни **ы** сузыгыннан һәм **й** сонор тартыгыннан торган кушылма. Моңы түбәндәгә фактлар раслый:

1) бу кушылманың ике компоненты да мөстәкыйль рәвештә кулланыла ала (**тый** – **тык**; яки **тый** – **той** – **йыл**);

2) “ый”ның ике фонемадан торы аны ижекләргә бүлгәндә дә күренә. Әгәр “ый”га төмамланган тамырга сузык авазга башланган кушымча ялганса, ижек таркала – **й** икенче ижек башына күчә. Мәсәлән:

сый+ы=сы-йы,

тый+а=ты-йа;

3) “ый”ның **ы** сузыгы һәм **й** тартыгыннан торган кушылма икәнлеген кушымчалар ялгаудагы закончалыклар белән дә раслана. Гадәттә, татар телендәгә аффикслар икешәр

вариантлы. Аларның тартык авазга башланганы сузык авазга беткән сүзгә, ә сузыкка башланганы тартыкка беткән сүзгә ялгана. Сүзләрнең ахырында “ый” килгән очракта бу закончалык бозыла, алар, тартыкка беткән сүзләр кебек, сузыкка башланган кушымчалар алалар. Мәсәлән:

баба+м ат+ым сый+ым

эне+м ил+ем тәпи(й)+ем

Бу урында шуны да искәртеп үтәргә кирәк: **ау** (әү) дифтонгына, шулай ук **у** (ү) су-

зыгына төмамланган сүзләргә дә тартык авазга беткән сүзләрнеке кебек үк кушымчалар ялгана. Эксперименталь тикшеренүләр сүз ахырында килгән **ау** (әү) дифтонгының ике сузык аваздан түгел, бәлки **а** (ә) сузыгыннан һәм **w** тартыгыннан торы (ау/әү)=а+w (ә+w), ә сүз азагында **у** (ү)=у+w (ү+w) күрсәтә. Биредә **w** – тартык аваз, ирен-ирен сонанты. Шуңа күрә әлегә “дифтонг”ларга беткән сүзләргә, тартыкка беткән сүзләрдәгә кебек, сузык авазга башланган кушымчалар ялгана да.

4) “ый” кушылмасының һәр компоненты үзенә бер төрле морфологик функция үти. Мәсәлән, **й** – хәл фигылъ һәм хәзерге заман хикәя фигылъ кушымчасы:

таны

таны + **й**

таны + **п** һ. б.

Татар теле белемдә кайбер авторлар: “сузыкка беткән фигылъ нигезеннән соң әлегә сузык аваз төшөп кала һәм **-ый, -й** кушымчасы ялгана” дип тә аңлаталар [2, 123]. (Дәреслектә бу урында хата булса кирәк, **-й** кушымчасы ялгана диелсә дә, мисаллар **-и** кушымчасы белән бирелгән (көйли, төзи)]. Ләкин бу бик үк дәрес түгел. Чөнки сүзләргә кушымчалар ялгану закончалыгы бу очракта да саклана: сузыкка беткән фигылъ нигезеннән соң **-й** кушымчасы ялгана. Дәрес, биредә барлыкка килгән “ай”, “әй” дифтонгларының тараеп, “ый” яки “ий” формасына күчү күренеше дә күзәтелә [3, 219]. Мәсәлән:

башла + **й** – башлай > башлый

эшлә + **й** – эшләй > эшлей > эшлий

тукы + **й** – тукий

чүке + **й** – чүкей > чүкий

Әйтергә кирәк, татар теленәң кайбер диалектларында һәм башкорт телендә бу дифтонглар тараймаган килеш сакланалар: башлы, эшлэй яки эшлей [4, 131].

Шул рәвешчә, фонетик анализ ясаганда, бигрәк тә эксперименталь-фонетик юл белән тикшергәндә, “ый”ның ике аваздан торган кушылма булуы тагын да ачыграк күренә. Мәсәлән:

а) “ый”ның озынлыгы шундый ук позициядәгә теләсә кайсы сузыктан зуррак: ый – 220 миллисекунд, а – 175, ә – 166, у – 194, ү – 184, о – 120, ә – 133, и – 200, э – 133, ы – 125 миллисекунд. “ый”ның озынлыгы “ын” кебек ике аваздан торуы шөбһәсез булган кушылманың озынлыгына тигез дияргә була, ә ы компонентының озынлыгы да һәр ике тип кушылмада бер-берсенә бик якын:

тый : 250 (-ый) = 115 (ы) + 135 (й)

тын : 240 (-ын) = 121 (ы) + 119 (н)

Спектраль анализ да шул фикерләргә раслый.

Эксперименталь тикшеренүләрдән күренгәнчә, “ый”ның ике мөстәкыйль аваздан (ы һәм й) торган кушылма булуына шикләнергә урын калмый. Шуннан чыгып, татар теленәң үз сүзләрендә кулланыла торган сузыклар санын 10 дип түгел, ә 9 дип исәпләү дөресрәк.

Рус теленнән һәм аның аша башка телләрдән кәргән сүзләрдә генә кулланылуы киң әйтелешле о, э, ы авазларына килгәндә исә түбәндәгеләргә искә алырга кирәк. Алар алынма сүзләргәң тамыр һәм нигез өлешләрендә рус әдәби әйтелешендәгечә әйтеләләр. Бу авазлар белән татар теленәң үз авазлары арасында фонематик аерма барлыкка килә. Мәсәлән, сыр (ризык) – сыр (бизәк). Бу исә алынма сузыкларының татар теленәң фонемалар системасына керүе турында сөйли.

Жыеп кына әйткәндә: эксперименталь-фонетик һәм фонологик тикшеренүләр хәзергә татар әдәби телен 12 сузык аваз (шуларның тугызы татар теленәң төп авазлары, өчесе алынма) булуын күрсәтәләр. Шуңа күрә бу факт тиешле аңлатмалары белән мәктәп һәм югары уку йортлары өчен чыгарылган дәреслекләрдә дә чагылырга тиеш.”

Галим, татар тел белемдә беренче тапкыр спектраль анализ методын кулланып, татар телендәгә сузык авазларының формант структураларын, ягъни нинди ешлыктагы

тирбәнешләрдән торуларын тасвирлап бирә. Спектраль характеристикалары буенча татар сузыклары рус, азәрбайжан, казах, үзбәк, каракалпак телләрендәгә сузык авазлар белән чагыштырыла. Шуңа бәйле рәвештә, “татар-башкорт сузыкларының алышынуы (Перебой башкирско-татарских гласных)” проблемасына күпмедер дәрәжәдә ачыклык кертә. Сузык авазларының комбинатор һәм позицион үзгәрешләргә дә спектраль анализ яктылыгында тикшерелә. Татар телендәгә аккомодация (авазларының бер-берсенә жайлашулары) күренеш беренче тапкыр бөтен тулылыгы белән яктыртыла.

1974-75 елларда Х.Х. Сәлимов университетның эксперименталь фонетика лабораториясендә өлкән инженер, 1976-80 елларда университетның татар теле кафедрасында ассистент булып эшли, татар филологиясә һәм татар журналистикасы бүлгә студентларына татар теле фонетикасын һәм лексикасын укыта.

1974-81 елларда СССР Фәннәр Академиясә сорагы буенча, “Төрки телләргәң диалектологик Атласы” өчен материаллар туплау максаты белән Төмән, Новосибирск, Омск, Томск өлкәләрендә диалектологик экспедицияләрдә катнаша. Шул материаллар нигезендә себер татарлары теленәң фонетик үзенчәлекләргәң багышланган “Вокализм барабинского диалекта татарского языка (экспериментально-фонетическое наблюдение)”, “Некоторые особенности вокализма говора д. Умар (экспериментальное наблюдение)”, “Некоторые экспериментальные данные о вокализме сибирско-татарских диалектов” исемле мәкаләләрән язып бастыра.

Галим 1981 елдан Алабуга дәүләт педагогия институтының татар филологиясә кафедрасында, башта өлкән укытучы, соңрак доцент, ә 1999 елдан профессор булып эшли. Институтта кечкенә генә эксперименталь фонетика лабораториясә оештырып, фәнни эшен дәвам итә. 1999 елда “Татар теленәң просодик системасы” дигән темага докторлык диссертациясен язып бетерә һәм 11 майда уңышлы рәвештә яклай.

Озак еллар бугә алып барылган фәнни тикшеренүләргә нигезләнгән бу хезмәттә түбәндәгә мәсьәләләр ачыклана. Беренчедән, просодика бүлгә моңа кадәр татар тел гыйлемендә аерым бүлек буларак

бөтенләй каралмаган. Икенчедән, биредә татар телендәгә сүз басымының барлык үзенчәлекләре бөтен нечкәлекләре белән тикшерелгән, беренче мәртәбә татар теленәң акцент типлары аерылган, өстәмә басым турында мәгълүмат бирелгән. Өченчедән, татар телендәгә сингармонизм күренеше өр-яңа аспекттан каралган, сингармоник типлар аерып чыгарылган. Автор сингармонизмга бәйле яңа гипотеза тәкъдим итә: ирен гармониясе рәт гармониясеннән борынгырак күренеш, шуңа күрә “сузыклар алышынуы” (перебой) кичергән телләрдә (татар, башкорт) ирен гармониясе рәт гармониясе кебек үк эзлекле түгел. Дүртенчедән, автор татар шигъри сөйләменәң әһәмиятле өлеше булган рифманы тудыруда просодик чараларның (ижек, сингармонизм, сүз басымы, аваз озынлыгы, көче һ.б.) ничек катнашуларын тикшереп, моңа кадәр татар шигърь теориясендә әйтелмәгән фикерләр әйтә. Бишенчедән, татар интонациясе дә яңача тикшерелә; интонацион конструкцияләренң төрләре аерып чыгарыла; төрле синтаксик конструкцияләренң интонацион үзенчәлекләре карала; балалар сөйләмендә просодик билгеләренң үзгәрүе турында яңа һәм кызыклы фикер әйтелә. Алтынчыдан, авторның ясалма жөмлеләр (мәгънә белдерми торган ясалма сүзләрдән торган жөмлә) һәм аваз-жөмлеләренң интонацион үзенчәлекләре турындагы күзәтүләре татар тел гыйлеме өчен генә түгел, гомуми тел белеме өчен дә яңалык булып тора. Мари дәүләт университеты профессоры, күренекле фонетист З.Г. Зорина бу диссертацияне татар тел белеменә дә, тюркологиягә дә, гомуми тел белеменә дә саллы өлеш кертә торган хезмәт дип бәяли.

1992 елда Татарстан Фәннәр Академиясенң Г.Ибраһимов исемендәгә Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында татар теленәң Академик грамматикасы төзелә башлый. Х.Х. Сәлимов әлеге грамматиканың беренче томына “Фонетика”, “Фонология”, “Просодика” бүлекләрен, икенче томына төрле сүз төркемнәрендәгә акцент типлары турындагы бүлекләрен яза. Мәгълүм булганча, өч томнан торган әлеге фәнни хезмәт 1993 елда рус телендә, 1998 елда татар телендә басылып чыга, ә 1994 елда “Татар грамматикасы” Фән һәм техника өлкәсендә Татарстан Республи-

касының Дәүләт бүлгәгенә лаек була.

Татар лексикографиясе тел гыйлемең шактый алга киткән бүлгәе булса да, моңа кадәр татар теленәң орфоэпик сүзлгәе басылганы булмады. Х.Х.Сәлимов бу “ак тап”ны бетерүгә дә үз өлешен кертә. 1995 елда аның тарафыннан төзелгән беренче орфоэпик сүзлек – “Татар теленәң орфоэпик сүзлгәе” дөнья күрә. 2001 елда автор бу сүзлекне тулыландырып, сүзләренң башта кириллицада, аннан латин графикасында язылышын биреп, шулар янына гадиләштерелгән транскрипциядә әлгә сүзләренң әйтелешен күрсәтеп, ягъни орфографик-орфоэпик сүзлек итеп төзеп бетерә һәм ул 2004 елда “Яңалиф” нәшриятендә басылып чыга.

Мәгълүм булганча, 1999 елда “Латин графикасы нигезендә татар алфавитын торгызу турында” закон кабул ителде. Татарстан Фәннәр академиясендә, латин графикасын гамәлгә кертү максатыннан, “Татар әдәби теленәң орфография кагыйдәләре” проектын төзү өчен махсус комиссия булдырылды. Х.Х. Сәлимовка орфография проектын төзү эше тапшырыла. Проект кушылган вакытка төзелеп бетә, күп мәртәбәләр комиссия утырышларында тикшерелә һәм 2000 елның 23 нче декабрендә, Татарстан Министрлар Кабинетында расланып, матбугатта басылып чыга.

Р.Шакированың 1953 елда басылып чыккан “Тел белеме буенча терминнар һәм әйтелмәләр” сүзлегеннән башка татарча лингвистик терминнар сүзлгәе булмавын искә алып, галим 500ләп терминга аңлатма биргән “Тел гыйлеме терминнары сүзлгәе”н төзи һәм укытучылар, студент филологлар өчен гажәеп кирәкле бу китап 2001 елда басылып чыга. Сүзлектә терминнарның русчага тәржемәләре бирелә, кыскача аңлатма һәм мисаллар китерелә.

Х.Х.Сәлимов укытучылар һәм студентлар өчен күп кенә методик хезмәтләрдә яза. 1984, 1998, 2000 елларда студент-филологлар өчен, 1993 елда мәктәп укытучылары өчен татар фонетикасы буенча күнегүләр жыйентыгын туплап бастыра. “Совет мәктәбе”, “Мәгариф”, “Татарстан” журналларында, “Социалистик Татарстан”, “Татарстан яшьләре”, “Мәгърифәт” газеталарында ике дистәдән артык методик, публицистик мәкаләләре дөнья күрә.

Галим күп мәртәбәләр Мәскәү, Ленинград, Новосибирск, Алма-Ата, Уфа, Чебоксар, Казан шәһәрләрендә халыкара конгрессларда, Бөтенсоюз фәнни конференцияләрдә докладлар белән чыгыш ясый.

Профессор Сәлимов Х.Х. мәктәп укытучыларның белемен күтәрү, яшь галимнәр тәрбияләү өстендә дә күп эшли: ул, Яр Чаллыдагы Өзлексез педагогик белем бирү институты профессоры буларак, даими рәвештә укытучыларның белемнәрен күтәрү курсларында укыта; Чаллы, Бөгелмә, Әлмәт, Чистай, Туймазы, Алабуга шәһәр һәм районнарында эшләүче 800 гә якын укытучыга латин графикасы һәм орфографиясенә нигезләрен өйрәтә; күп мәртәбәләр кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре яклаганда рәсми оппонент буларак катнаша; аспирантларга фәнни житәкчелек итә.

Х.Х.Сәлимов – актив жәмәгать эшлеклесе. Ул – Бөтендөнья Татар конгрессының Алабуга бүлгә башкарма комитеты әгъзасы; Алабуга шәһәре һәм районы хакимияте каршындагы терминология комиссиясе рәисе; шәһәр күләмдә үткәрелә торган төрле кичәләр һәм бәйрәмнәренң сценарий авторы, оештыручысы һәм алып баручысы. Галим 20 елга якын Алабуга педагогия институтында татар театр коллективын житәкли. 1987 елда коллективка Профсоюзларның Татарстан өлкә комитеты карары белән “Халык театры” дигән мактаулы исем бирелә (Татарстан вузларында мондый исем йөртүче коллективлар ике генә институтта бар). Ул – ике дистәдән артык популяр җырлар авторы, һөвәскәр композитор. Аның җырлары төрле җыентыкларга кертелә, профессиональ һәм һөвәскәр җырчылар тарафыннан башкарыла.

Музыка өлкәсендәгә эшчәнлегә өчен Х.Х. Сәлимов 1987 елда СССР композиторлар Союзының дипломы белән бүләкләнә.

Институтта озак еллар “Сәнгатьле уку нигезләре” курсы алып бара, нәфис сүз остасы буларак, ул Бөтенсоюз, Бөтенроссия, республика конкурс-смотрларында катнашып, лауреат, дипломант исемнәренә лаек була. Мәдәният өлкәсендәгә хезмәтләре өчен, Татарстан Югары Советы Президиумы указы белән аңа “Татарстан Республикасының атказанган мәдәният хезмәткәре” дигән мактаулы исем бирелә.

Укыту-тәрбия өлкәсендәгә эшчәнлегә дә хөкүмәтнең игътибарыннан читтә калмый. Яшьләрне тәрбияләүдә күрсәткән хезмәтләре өчен 1978 елда ВЛКСМ Үзәк Комитетының Мактау Грамотасы белән бүләкләнә. 1998 елда югары квалификацияле белгечләр әзерләүдә күп еллар фидакяр хезмәт итүе һәм фөндә, укыту-методик эшләрдә актив катнашуы өчен Россия Федерациясенә гомуми һәм профессиональ Мәгариф Министрлыгының Мактау грамотасына лаек була. Казан, Алабуга шәһәрләрендәгә һәм Казан университеты, Алабуга пединституты күләмдәгә иҗтимагый эшчәнлегә өчен күп мәртәбәләр Мактау грамоталары һәм дипломнар белән бүләкләнә.

Агымдагы елның 30 сентябрдә Хәлил Хәлим улы Сәлимовка 60 яшь тулган булып иде. Ни кызганыч, мәрхәмәтсез үлем 2006 елның июнь аенда аның гаиләсенә, туганнарына, дусларына олы кайгы алып килә: галим гүр иясе була.

Галимнең күпсанлы фәнни хезмәтләре шәкертләре тарафыннан өйрәнүне һәм дәвам иттерүне көтә.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Шакирова Ф., Хәзерге татар теле фонетикасына кереш. – Казан, 1954.
2. Татар теле. 5 класс өчен дәреслек. – Казан, 1974.
3. Салимов Х.Х. Современный татарский литературный язык. – М., 1969.
4. Саттаров Г.Ф. Сопоставительный анализ звукового состава татарского литературного языка и диалектов // Вопросы татарского языкознания. Кн. 2-я. – Казань: КГУ, 1965.

ЗАКИР ҖАДИ ИЖАТЫНДА ЖАНР ҺӘМ СТИЛЬ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ

Ләйсән Сөләйманова

ЛӘЙСӘН РАФАЭЛЬ кызы СӨЛӘЙМАНОВА – 2004 елны Татар дәүләт гуманитар институтының татар филологиясе факультетын тәмамлый. Бүгенге көндә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында аспирантурада укый, профессор Флун Мусин җитәкчелегендә кандидатлык диссертациясен әзерли.

Суләйманова Л.Р. Особенности жанра и стиля в творчестве Закира Хади.

Статья посвящена литературоведческому анализу повести известного татарского писателя З.Хади (1863-1933) «Джиганша-хазрет».

XX йөз башында татар әдәбияты тарихи ташкын эченә килеп керә. 1905-1907 еллар революциясе кабызган азатлык идеясе аның төп кыйбласын билгели. Ил, халык, милләт, гади кеше һәм шәхес язмышы кебек мәсьәләләр шул идеал яктылыгында карала башлыйлар. Алар, алдынгы әдәбиятның төп идея үзенчәлегенә өвереләп, аның илдәге иҗтимагый-тарихи процесска, хаклык белән явызлык арасында барган зур көрәшкә аерылмас булып бәйләнгәнлеген раслыйлар. Чыннан да, XX йөз башындагы татар әдәбияты ил һәм халык тормышына үзенә гаять дәрәжәдә якынаю чорын кичерә.

Бу чорда иҗат принциплары тагын да камилләшә, жанралар колачы киңәя һәм яңа эчтәлек белән байый, әдәбиятта моһим сыйфат үзгәрешләре барлыкка килә. Шуңа мөнәсәбәттә тормышка йөз белән борыла баручы, реаль образларны, реаль вакыйгаларны сурәтләү объекты итеп алып, ситуациялар һәм детальләр дөреслегенә омтылучы прозага да (яңа татар прозасына) нигез салына да инде.

Гасыр башы прозасына кагылышлы хезмәтләрдә, кагыйдә буларак, хәзерге әдәбият белеме ирешкән казанышларга нигезләнеп сүз алып барыла. Бүгенге әдәбият теориясе исә чәчмә төрнең өч формасы – хикәя, повесть, роман жанрларын шактый тәфсилле тасвирлый, үзенчәлекләрен, төп билгеләрен анык билгели. Ә менә XX йөз башы татар әдәбиятында жанр төшенчәсен билгеләүдә шактый ирекле мөнәсәбәт яшәгән.

Татар иҗтимагый тормышында “уяну дәвере” буларак сыйфатланган өлгә чор үз ихтыяжларына хас форма һәм эчтәлек эзли башлаган. Шуңа мөнәсәбәттә мәгърифәтчелек реализмы әдәбиятта яңа жанрлар, стильләр урын алуына, яңа жанр атамаларының кулланылышка керүенә этәргеч була.

Яңа заман прозасында баштан ук моһим роль уйнаган жанрларның берсе – повесть. Бу жанрга игътибар зур булу сәбәпләре, бер яктан, аның әдәбиятыбызда борынгыдан яшәп килә торган хикәят традицияләренә нигезләнүе булса, икенче яктан, аның заман таләпләренә яраклашыбрак җавап бирә торган формага өверелүе.

Закир Җади әсәрләре арасында күләм ягынан гына түгел, әһәмияте ягынан да зур булган әсәр – “Җиһанша хәзрәт”. Монда иске мәдрәсә тормышы тәнкыйть ителә. Ләкин бу әсәр сурәтләнгән вакыйгаларның катлаулыгы, образларының тулырак эшләнгән булуы белән аерыла. Үз вакытының тәнкыйте аны шул яктан чыгып бәяли. Фатих Әмирхан 1908 елда “Әл-ислах” газетасының 47 санында басылган рецензиясендә: “Чын татар тормышыннан алынып язылган әсәр ... ишанлык мәсьәләсе татар матбугатында бик күптәннән бирле язылып килсә дә, ул тугрыда мөкәммәл әсәр барлыкка килгәнә юк иде әле”, – ди [1].

З.Җади, художник буларак үзенә “Җиһанша хәзрәт” әсәрендә руханилар-ишаннарның нинди шартларда житешүләрен, аларның чын йөзән, тоткан юлын, халыкның аларга мөнәсәбәтен ышандыргыч рәвештә

сурәтләп бирә. Халыкны алдап килгән руханиларның юлы ничек очланасын, киләчәге нәрсә белән бетәсен дә үзенчә, алдан әйтеп куя.

Закир Һади ижәт иткән тискәре образлар арасында иң тулы эшләнгәнә – Жһанша хәзрәт. Повестьта аның бала вакытыннан ук нинди тәрбиядә үсүе һәм нинди юллар белән халыкны талаучы соры-кортка әйләнүе күрсәтелә.

Жһанша хәзрәт образында Закир Һади шул чорның иң реакцион карашлы кешесен, прогресстың явыз дошманын, руханиларның иң тискәресе, иң алдакчысы булган ишан характерын тасвирлый. Жһанша дини йолаларны, ышануларны үз интересы өчен бик оста файдалана. Үзе яратмаган, дошман күргән кешеләргә берәр төрле зарар килсә, я алар авырып китсәләр, “минем бәддогам төште, шуның аркасында булды”, – ди, әгәр дә дусларынан берәрсе уңышларга ирешсә, “минем хәер-догам белән баеды, дәрәжәгә менде”, – дип сөйли.

Повестьта консерватив ишаннарда, иске тип хәлфәләргә Хәсән мулла образы каршы куела. Язучының бу образы тик уңай тәәсир генә калдыра. Ул культуралы, белемле, киң карашлы, хәтта халык массасының ихтыяжын да билгеле бер дәрәжәдә төшенә алуы, аларга булышлык итәргә әзер торучы яхшы мулла булып күз алдына килеп баса. Бу, әлбәттә, авторның ул образны идеаллаштыруы, чөнки халыкны алга жибәрүнең бердәнбер юлын иң элек мәғрифәттә һәм аңа тугры хезмәт итүче Габбаслар, Исламнар, Хәсәннәрдә күрә [2].

Шулай ук, автор бу әсәрендә хатын-кыз азатлыгы темасын да дәвам итә. Жһанша хәзрәт өченче хатынлыкка алырга хыялланган Фәхрелбәнәт аның тәкъдимен кире каккан, берникадәр белем үзләштергән, акыллы һәм кыю кыз итеп тасвирлана. Ул укый-яза белә, әдәбият белән дә берәз таныш, яңа фикерле кешеләренң фәнни мәсьәләләр турында сөйләгәннәрен аңлый башлаган. Ул – Хәсәннең фикердәше һәм, аның белән бергәләп, иске кыргый гадәт һәм карашларга

каршы чыга.

Закир Һади үзенең бу повестьта төп максат итеп Жһанша ишанны фаш итүне куйган. Әсәрдәге башка образлар – барысы да эпизодик характердагына күрсәтелгәннәр һәм тулысынча Жһаншаның тискәре якларын ачуга буйсындырылганнар. Хәсән, Фәхрелбәнәт, ишан улы, яшь хәлфә – барысы да әсәренң баш образын төрле яктан сыйфатлау өчен китерелгәннәр. Жһаншаның чын йөзен укучыларны ышан-

дырырлык итеп күрсәтү өчен, автор аның турында бер ишан малае авызыннан сөйләтә.

Әсәренң төп идеясен ачыклау, сатирик көлүен көчәйтү өчен Закир Һади төрле эпизодлар, темага бәйләнешле рәвештә шул вакыт газеталарынан алынган материаллар, теманы тулырак ачуга ярдәм итәрлек кечкенә-кечкенә хикәяләр китерә – болар барысы да әсәрдәге уңышлы сәнгать чаралары дияргә була.

Закир Һади әсәрләренең теле гади, сурәтләү чаралары оригиналь һәм реалистик булып, элекке татар әдәбиятында киң урын алган примитив тасвирлаулардан арылган.

Табиғат күренешләрен сыйфатлаганда да Закир Һади матур чагыштырулар, сындарылар куллана һәм аларны геройларының кичерешләрен ачыклауда урынлы файдалана: “Кояш чыгыш тарафына берәз күзәбезне салдык: тегермән буасы көзгә кеби ялтырап күренә, тирәсәндәге яшел таллары да акрын искән жил берлә иренеп кенә селкенәләр иде. Су өстендәге казлар, үрдәкләр, хәтфәдән ясалган йомгаклар кеби балалары илә, суны һич тә селкетмәенчә, акрын гына рәхәт-рәхәт йөзәләр иде. Суның аргы ягындагы яшел чирәмнәр вә печәнлекләр дә күңелгә шатлык бирәләр иде. Судагы балыклар, корыдагы бүдәнәләр вә тартарлар – барчасы безнең куанычыбызны күреп, куанып кычкырышлар; сандугачлар да, көйгә осталыклары сәбәпле, аларны узарга тырышалар иде...” [3, 183].

Биредә язучы табиғатның матурлыгын геройларының шатлыкларына параллель ки-

тереп сыйфатлый. Ләкин реаль тормышта моның киресе күбрәк бит: табигать үзенә бар матурлығы белән бизәнәп утырган бервакытта, бер төркем кешеләр авырлыкта яши, кайгы-хәсрәт чигә.

З.Һади әсәрләре образлы, тапкыр һәм үткен сүзләргә бай. Язучының уңай образларны сурәтләгәндә ягымлы сүзләр куллану, кире образларны гәүләндәргәндә укучыларда аларга нәфрәт тудырырлык итеп тасвирлап бирә алу көчә зур.

Җиһанша образын аның үз эше-хәрәкәте белән автор шундый оста итеп сыйфатлый ки, әле ул чакларда халыкның бер өлеше тарафыннан изгә саналып йөртелгән ишаннарның реаль йөзә бөтен детальләре белән укучылар күз алдына килеп баса. Язучының юморы, урыны-урыны белән үткен сатирага, ирониясә мәсхәрәлә сарказмга үсеп житә. Без моны Фәхрелбәнәтның Җиһанша ишанга язган хатыннан да ачык күрә алабыз.

М. Гайнуллин билгеләп үткәнчә, З. Һадида сурәтләү чараларыннан антитеза да кулланыла: “Үзенә йорт-жирләренә бик нечкәләп караса да, мәдрәсә эшләрен бик өстән йөртә иде. Аның шәкерт жыюы, мәдрәсә каравы: жигәр өчен ат, савар өчен сыер, йон өчен куй асраудан аермасы юк иде” [3, 19].

“З. Һади әсәрләре шактый жанлы, тасвирлы, шул ук вакытта киң күпчелеккә аңлаешлы әдәби тел белән язылганнар. Ул баштагы хикәяләрендә борынгы әдәби тел формаларын беркадәр кулланса да, соңгырак әсәрләрендә яңа төшенчәләргә белдергән сүзләр саны артканнан-арта бара. Шулар арасында рус теленнән кергән, татар әдәби

телен баегуга ярдәм иткән сүзләр дә очрый (мәсәлән: диктатор, электрик заманы, политика һәм башкалар). Автор авыр аңлаешлы аерым сүзләргә жәя эчендә русча һәм татарча аңлатмалар да бирә: мәсәлән, сәясәт (политика), тәҗрибә итәр (сынар)” [3, 19]. Шулай ук ул халык ижатын киң файдалана. Геройларның карашларын ачыклау һәм үз фикерләрен ныгыту өчен халык мәкаль-әйтеменнән, такмакларын бик урынлы куллана.

“Закир Һади – персонажларны индивидуальләштереп тасвирлауга житди игътибар биргән язучы. Ул геройларның тышкы кыяфәтләрен (портретларын), сөйләмнән, кичерешләрен үзенчәлекле итеп сурәтләп бирә ала” [3, 20]. Шулай ук үзенә баш геройлары турында тулы характеристика бирергә һәм аларның вакыйга башланудан элекке һәм соңгы хәлләре турында белешмәләр биреп узарга ярата; кагыйдә буларак, баш геройларның бөтен тормыш юлы (кайсы авылдан, нинди катлаудан булуы һ.б.) белән дә укучыларны таныштыра.

Шуны да әйтергә кирәк, “З. Һадиның татар әдәбияты тарихында аерым урыны, үзенчәлекле әдәби стиле бар. Аңарда образлы сурәтләүне көчәйтүгә ярдәм иткән күп төрле чараларны, шулар эчендә анафора, аллитерация, аваз ияртеме һәм башка шундый художество алымнарын күп кенә очратырга мөмкин” [3, 20]. Шулай ук аның бер үзенчәлегә – ул кайбер жөмлөләрне шагыйрьләр кебек ритмга да салып язарга тырышкан.

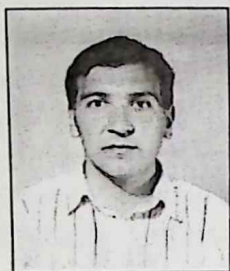
Шулай итеп, Закир Һади XIX йөзгә соңгы чирегендә үсә башлаган реалистик прозаны XX йөз башында уңышлы дәвам итүчеләргә берсе була.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Әмирхан Ф. Сайланма әсәрләр. Ике томда. 1 т. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1957. – 324 б.
2. Татар әдәбияты тарихы. Алты томда. 3 т. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1986. – 376 б.
3. Һади З. Сайланма әсәрләр/Гайнуллин М. Закир Һади. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1957. – 188 б.

АФЗАЛ ТАҢИРОВ - ЯЗУЧЫ, ДӘҮЛӘТ ҺӘМ ЖӘМӘГАТЬ ЭШЛЕКЛЕСЕ

Рәжәп Бәдретдинов

РӘЖӘП ФӘТХЕТДИН улы БӘДРЕТДИНОВ – ТР ФАнең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында эшли. Казан дәүләт университетының татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультетын тәмамлагач, аспирантурада укый. Профессор Хатыйп Миңнегулов житекчелегендә «Афзал Таһировның ижат миразы» дигән темага кандидатлык диссертациясе яза.

Бәдретдинов Р.Ф. Афзал Тагиров – писатель, государственный и общественный деятель.

В статье представлены основные этапы творчества известного татарского писателя и общественного деятеля А.Ф. Тагирова (1890-1938).

“Син түбәннән чыктың, Эшең белән әкрән-әкрән өскә үрләдең, Синең йөрәк утың сүндермәде Яшь чактагы кара көннәрең”, – дип язды халкыбызның бөөк шагыйре М. Гафури күренекле язучы һәм жәмәгать эшлеклесе Афзал Таһировның ижади эшчәнлегенә якын килеп. Чыннан да, халыкның иң түбән катламынан чыккан, авырлыктар, кимсетелүләр аша тормышның бөтен ачысын-төчесен үз жилкәсендә татып өскә үрләгән А. Таһиров тормыш университетларын өнә шулай үтте.

Афзал Мөхетдин улы Таһиров 1890 елның 25 октябрендә Татарстан жәмһүрияте-нең Әлмәт районы Габдрахман авылында ярлы крестьян гаиләсендә дөньяга килә. Ул, бик яшьлән йтим калып, үзенең туганнарында тәрбияләнә. Мәдрәсәдә белем ала. 1917 елга кадәр патша армиясендә хезмәт итә, империалистик сугышта катнаша. Үзенең сәләтле булуы, тырышлыгы аркасында ул түбәннән, тормышның төбеннән күтәрелә.

Гражданнар сугышында катнаша. Сәяси мәктәпләр башлыгы начальнигы булып эшли. Демобилизацияләнгәннән соң ул Оренбургның ГубОНО мөдире һәм “Юксыллар сүзе” газетасының редакторы була. Илне аякка бастыру, индустриализация, коллективлаштыру чорларында язучы жәмәгать эшчәнлегенә дә алып бара.

1922 елдан 1925 елга кадәр Афзал Таһиров Үзбәкстанда төрле урыннарда эшли, полк комиссары сыйфатында басмачыларга каршы көрәшә, бу өлкәләрдә яңа жәмгыять төзү идеясе белән “яна”. Шулар эшләре өчен ул

Хезмәт ордены белән бүләкләнә. КПССның Хива өлкә комитетының агитпроп мөдире, “Инкыйлаб кояшы” газетасының редакторы булып эшли.

1925-1927 елларда ул Мәскәүдә Комакадемиядә укый. Аны тәмамлагач, А. Таһиров ВКП(б)ның Башкортстан Өлкә Комитетына партколлегия секретаре итеп җибәрелә, ә 1931 елда ул БашЦИК рәисе постына куела һәм 1937 елга кадәр шунда эшли. Бер үк вакытта ул Башкортстан язучылар союзының беренче оештыручысы да һәм аның житекчесе дә.

Афзал Таһиров 1932-1935 елларда ЦИК СССР һәм ВЦИК СССР Президиумы әгъзалары итеп сайлана. 1935-1936 елларда культура бәйләнешләре буенча Совет делегациясе составында ул Стамбул, Анкара, Париж, Версаль һәм башка чит илләрнең шәһәрләрендә була.

Афзал Таһировның әдәбият белән шөгыльләнә башлавы беренче рус революциясе бастырылганнан соң башланып киткән кара реакция елларына туры килә. Төгә әсәрләреннән берсе “Бичура” комедиясе 1907 елда языла һәм шулар ук елларда мәдрәсә шәкертләре тарафыннан уйнала башлый. “Бичура” комедиясендә А. Таһиров ул вакытта халык арасында киң таралган белемсезлекне, халыкның наданлыгын, караңгылыгын тәнкыйтьләргә омтыла.

1908 елда А. Таһиров укучылар арасында популяр булган “Сатылган кызлар” хикәясе яза. Хикәядә язучы капиталистик тормыш шартларында ярлы халыкның, бигрәк тә ха-

тын-кызларның икеләтә изелү-ен, мәсхәрәгә төшүләрен остагына сурәтләнә. Шушы ук елларда язылган “Мазлума-лар” дигән әсәрәндә дә язучы иске тормыш шартларында хатын-кызларның хокуксыз булуларын, кимсетелеп яшәүләрен сурәтләнә.

Афзал Таһировның Бөек Октябрь Социалистик революциясенә кадәргә ижатында “Әтрәгәләмнәр” повесте күренкеле урын били. Бу әсәр – язучының реализм методы белән

язылган һәм тормыш вакыйгаларын, фактларын чагылдырган иҗат җимешләренә берсе.

Крестьяннарның авыр һәм аянычлы тормыш-көн күреше аны промышленность предприятияләренә эш эзләп йөрүгә китерә. Бу аеруча сәяси һәм иҗтимагый төсмер ала. Үз нигезеннән аерылып китеп, бөхет эзләп йөрүчеләрне “зимагурлар”, ягъни “әтрәгәләмнәр” дип йөртә башлыйлар. Афзал Таһиров әлегә теманы беренчеләрдән булып ала һәм үзен “Әтрәгәләмнәр” повестенда кыю рәвештә яктырта. Бу повестьта Сәгыйть образы әһәмиятле урын алып тора. Әйтергә кирәк, Сәгыйть – автобиографик детальләрен дә үз эченә алган образ. Сәгыйтьнең тормышын, аның күргәннәрен Афзал Таһиров үз башыннан кичергән. Ул үзе дә, Сәгыйть кебек үк, батрак була, соңыннан “зимагурлык”-та йөри, завод-фабрикаларда күп еллар эшли. Менә шуның өчен дә Сәгыйть образы камил эшләнгән һәм әсәрдә уңышлы яктыртылган образларның берсе булып тора. Повестьта, крестьян массаларынан тыш, кала буржуазиясе вәкилләре, эшчеләр, интеллигент һәм башка шундый социаль группа вәкилләренә образлары да калку чагылыш таба. Тормыш авырлыкларына чыдый алмыйча авылдан чыгып киткән батрак, алга таба дөньяга карашы, аңы үсүе аркасында, революцион көрәшләрдә актив катнашучы дәрәжәсенә күтәрелә. Мәңгеләгән халык вәкиле булган Сәгыйть образы аша Афзал Таһиров элеккеге крестьяннарның акрынлап яңа тормыш төзү юлындагы уй-хыялларын художестволы чаралар ярдәмендә ышандырырлык итеп сурәтләүгә ирешкән.

Биредә шулай ук Насыр, Иван, Андрей образлары да ачык сурәтләнә. Төрле милләттән булуга карамастан, азатлык юлында хәр фикир һәм уртақ максат берләштерә аларны...

“Әтрәгәләмнәр” повесте художество ягынан да яхшы эшләнгән. Тел бай һәм халыкчан.

1925-1926 елларда хәзер инде шактый танылып өлгәргән язучы XVIII гасырда Пугачев җитәкчелегендәге крестьяннар хәрәкәтеннән

калган архив материаллары буенча “Ямәлкә тавы” дигән хикәясен яза. Бу хикәя язучы ижатындагы иң уңышлы әсәрләренә берсе булып санала.

Хикәянең төп геройлары – төрле милләттән булган крестьян массаларының киң катлам вәкилләре. Алар арасында промышленность предприятияләрендә эшләүче крепостной крестьяннар, үз җирләреннән аерылып, завод-фабрикаларга, урман эшләренә килгән һәм бу предприятиеләргә аерым договорлар нигезендә мәҗбүри рәвештә җибәрелеп эшләүче крестьяннар да очрый. Төрле катлам крестьян вәкилләрен сурәтләве белән дә “Ямәлкә тавы” әсәре игътибарга лаеклы.

Бу предприятиеләрдә яшәү шартлары гажәп авыр, эш сәгәтләрен көннән-көн арттыралар. Эш хакын түләмичә иза чигерәләр. Шушы авырлыкларга түзә алмыйча, күп кенә эшчеләр яшәү шартларын җиңеләйтү юлын эзли башлыйлар. Алар арасындагы тәҗрибеләрәк эшчеләр Миңлегалиев, Корбан, Матвей, Семен һәм башкалар төрле планнар коралар. Эш хакын арттыруны таләп итү максаты белән агитация оештыралар. Тәҗрибәле эшчеләр өле яңарак кына килгән сезонлы эшчеләргә эш шартлары авыр булуның сәбәпләрен аңлаталар. Алар губернаторга үз исемнәреннән делегацияләрдә җибәрәп карыйлар, ләкин бертөрле дә үзгәреш булмый. Түрәләрен патша белән бер фикирдә булуларына төшенгәннән соң, эшчеләр прошение язып азаплануның мәгънәсез бер әйбер икәнлеген аңлыйлар һәм Габдрахман җитәкчелегендә урманнар-

да качып йөрүчеләр белән берләшеп, патша иярченнәренә каршы көрәшүче Емельян Пугачев отрядына барып кушылалар.

А. Таһиров йөрәккә үтәрлек детальләр ярдәмендә ул чордагы крепостной крестьяннарның авыр тормышын күз алдына бастыра. Бу изелгән халыкның нәфрәте үсүе нәтижәсендә Пугачев явына барып кушылуларының мөһимлеген язучы художество алымнары аша ачып бирә.

Язучының байтак әсәрләре тарихи фактларны үз эченә алып языла һәм художество ягыннан баетыла. Аның Октябрь инкыйлабын, гражданнар сугышы чорын чагылдырган әсәрләре дә бар. “Алатау”, “17-30” пьесалары, “Беренче көннәр” хикәясе, “Кызылгвардиячеләр”, “Кызылармиячеләр” романнары энә шул хакта. Бу әсәрләрдә халыкның тарихи үткәнен бөтен ваклыклары белән чагылдырылып, чынбарлыкта булып үткән вакыйгаларның әһәмияте ачык күрсәтелә. Тарихи темаларны үзәккә алып колачлау А. Таһиров ижатының үзәк урыннарының берсен алып тора.

Октябрь инкыйлабының 10 еллык юбилеена карата язылган “Беренче көннәр” дигән хикәясе бик күп тарихи фактларны, вакыйгаларны колачлый. Андрей, Касыйм, Камәр – эшләнешләре белән камил дәрәжәдәге һәм художество ягыннан тәэсирле образлар. Әсәрдәге географик урыннар да үтемле яктыртыла. Башлыча Татарстан, Оренбург, Самара губерналарындагы хәлләр турында языла.

А. Таһиров 1928 елда “Ташкын дәрәя тармакларында” дигән повесть ижат итә. Фактик материалларга шактый бай булган бу әсәр кызыгып укырлык мавыктыргыч сюжетка корылган. Тарихи яктан белемне арттыру өчен дә менә дигән жирлек бар монда. Кәүсәров, Галимә, Галәү бабай үз характерлары белән игътибарны җәлеп итә торган образлар. Эпизодик характердарак булган Хәсән, Зөһрә, Гайфи, Мукан, Сәрсән образлары әсәрдә шулай ук хәтердә калырлык итеп гәүдәләндерелгәннәр.

Күзәтергә бай булган зур тәҗрибәле Афзал Таһиров илне индустриалаштыру темасына да байтак әсәрләр яза. Бакыр эретүчеләр, нефтьчеләр тормышын чагылдырган “Баймак” пьесасын һәм “Машиналар каны” пове-

стен ижат итә.

Авыл хужалыгы темасын үз эченә алган “Иген фабрикасы”, “Комсомол”, “Штурвалчы” повестелары, “Үрнәк”, “Себеряк Гыйльман” пьесалары үзләренең идея-эстетик яктан яңа тормыш кешеләрен чагылдыруда уңай казанышлар булып тора.

Яңа җәмгыять тарафыннан куелган проблемаларны әсәрләренең үзәгенә кую өчен, әдип үзенең дөньяга карашын, социаль-сәяси позициясен заман таләбенә буйсындырган. Сәнгать иясе булган Афзал Таһиров өчен “заман тәлабе” дәүләт заказы гына түгел, ул – сәнгатьченең бөтен гакылы һәм йөрәге белән тойган зарурлык.

“Комсомол” повестенда Афзал Таһиров Биккол, Фатыйма, Зөләйха һәм башка образлар аша яшыләрнең уй-хыяллары, аларның яңалыкка, шулай ук ирекке омтылу күренешләрен чагылдыруга ирешә. Алар – рухи байлыкка ия булган шәхесләр. Ә инде шул ук елларда язылган “Иген фабрикасы” повестенда ул тагын да актуальрәк проблемалар күтәрә. Илне яңача үзгәртү күренешләре ачык тасвирлана. Биредә икмәк өчен көрәш фронты калку чагылдырыла. Авыл хужалыгын үзгәртеп кору процессында кешеләрнең тормыш-көн күрешләре, карашлары ижтимагый фикер үсеше җирлегендә күрсәтелә. Совхоз директоры Гариф, агроном Алмазов, Йомагуҗа, Василий, Галя, Насыр, Камәр һәм башкаларның образлары реаль җирлеккә яраклы булулары һәм ижтимагый хезмәткә фидакарлык белән караулары белән аерылып торалар. Әсәрдәге геройларның хезмәткә булган мөнәсәбәте колхозчыны шундый ук тырыш хезмәткә рухландырган. Гариф белән Галя арасындагы мәхәббәт хисләрен сурәтләп, А. Таһиров аның олы көчкә ия булуын күрсәтә. Ике яшь кешенең мәхәббәте – гадел җәмгыять төзү хыяллары белән яшәү шартларында туа.

А. Таһировның ижат мирасында “Солдатлар” романы иң күренекле, художество ягыннан уңышлы әсәрләренең берсе. Бу роман беренче империалистик сугыш материалларын, бу сугышта катнашучы солдатлар тормышын реалистик картиналар аша сурәтли. Алар арасында Акимкин, Фәтхетдинов, Суров, Холодовский, Гринсберг кебек төрле милләт вәкилләре бар. Бу солдатлар әлеге су-

гышның ни өчен кирәклеген дә тоймыйча, белмичә, нәрсә өчен сугышканнарын да аңламыйча муштрага буйсынып яшиләр. Алар арасында алдынгы офицер Зелинский, Холодовский, Суров кебек алдынгы карашлы хәрби кешеләр дә бар. Соңыннан инде алар мораль таркалган патша армиясенең бернигә дә яраксыз икәнлеген төшенә башлыйлар, аларның аңнары үсә. Солдатлар арасында ризасызлык көннән-көн көчәя, Чекмасов, Лопатин, Бәхтияров кебек патша армиясенең тугрылыклы командирларына каршы чыгышлар ешай. Язучы әсәрнең һәр яңа бүлегендә солдатларның сыйнфый аңнары үсүен күрсәтергә омтыла.

“Солдатлар” романы беренче империалистик сугыш чорында солдатларның авыр тормышын күрсәтү белән генә чикләнми, шушы ук солдатларның төрле кыенлыктар аша чыгу юлларын да күрсәтә.

А. Таһировның мөһим темага язылган шактый уңышлы һәм соңгы әсәрләреннән “Солдатлар” романының дәвамы булган “Кызылгвардиячеләр” һәм “Кызылармиячеләр” роман-диалогияләре шул чорның иң популяр әсәрләреннән саналалар. Әлеге роман-диалогияләр беренче империалистик сугышның бөтен авырлыктарын күреп, аны ки-

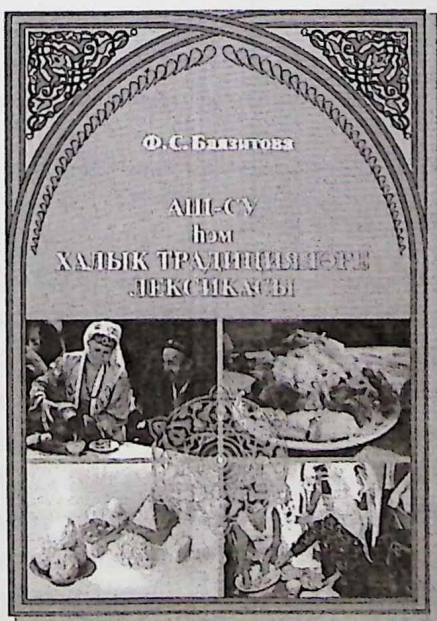
чергән солдатлар революция һәм гражданнар сугышы көннәрендә кызылгвардиячеләр булып өлгерәләр. Алар узган юл – халык аңының үскән, житлеккән юлы да. Ватанпәрвәрлек хисләре белән язылган бу романда бирелгән Билал образы яшә кешенең физик һәм акыл ягыннан үсешкә ирешкән, тормыш авырлыктары белән чыныгы үскән кеше образы сыйфатында да бирелә.

А. Таһировның иҗат мирасы, бигрәк тә “Солдатлар” романы, “Кызылгвардиячеләр”, “Кызылармиячеләр” диалогияләре, күп вакыт үтеп тә үзләренә төсен, әһәмиятен югалтмыйча XX йөз башы татар әдәбиятының мөһим бер казанышы булып торалар. Шулай да, әдип калдырган мирас тулысы белән тупланып беткән дип әйтеп булмый әле. Әлеге гажәеп бай әдәби мирас, һичшиксез, кире үз халкына кайтарылырга тиеш.

Гомумән алганда, Афзал Таһировның максатчан, дәвамлы һәм бай иҗат мирасы татар әдәбиятының бер сәхифәсен тәшкил итә. Шунның белән бергә, бу иҗат совет дәверендә зур кыенлыктарга һәм гаделсезлекләргә очравына карамастан, татар әдәбиятының үз йөзен саклап кала алуын, илдәге катлаулы хәлләр турында гадел сүз дә әйтә алуын күрсәтә.

📖 КИТАП КИШТӘСЭ 📖 КИТАП КИШТӘСЭ 📖 КИТАП КИШТӘСЭ 📖 КИТАП КИШТӘСЭ 📖

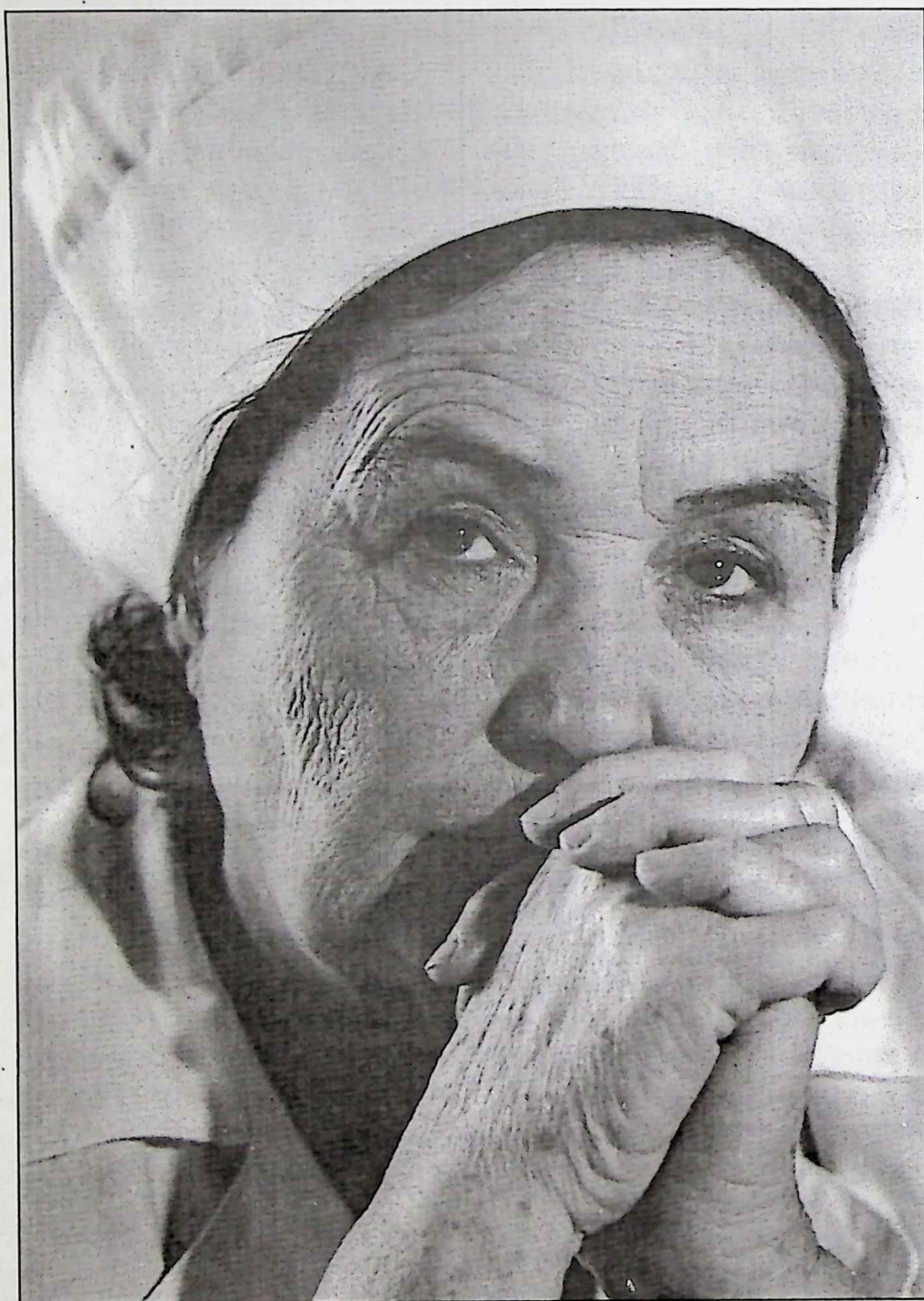
Баязитова Ф.С. Аш-су һәм халык традицияләре лексикасы. – Казан: Дом печати, 2007. – 480 б.

Бу хезмәттә әдәби тел һәм җирле сөйләшләрдәге аш-су атамалары, йола терминнары халык традицияләре белән бәйләнештә тикшерелә һәм системага салына. Иллюстратив материал итеп китерелгән этнодиалектологик текстларда аш-су әзерләү серләре, онытылган борынгы ашамлыктар, мәҗлес һәм кунак сыйлау йолаларына караган мәғлүматлар сөйләш үзенчәлекләрен саклаган хәлдә төкәдим ителә. Йола ашамлыктарына караган лексика диалектологик-культурологик концептлар рәвешендә берләштерелеп бирелә.

Китап телчеләр, этнографлар, фольклорчылар һәм гомумән туган тел һәм рухи культура белән кызыксынучылар өчен язылган.

Мәшһүр галимнәребез

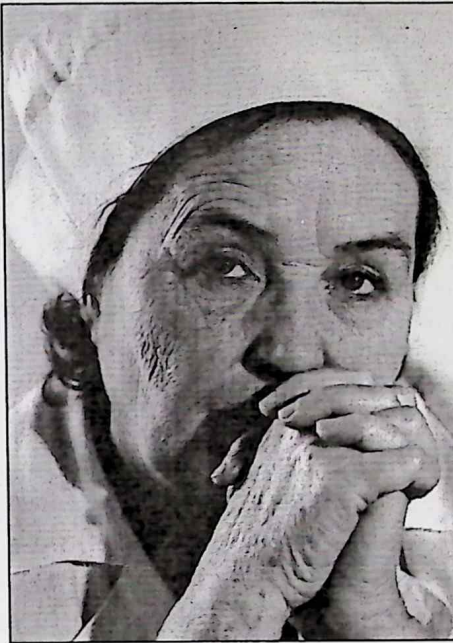

Зәйнәп Якупова
(1913-1985)

ЗЭЙНӘП ЯКУПОВА

ЗЭЙНӘП НӘЖИП кызы **ЯКУПОВА** (1913-85) – акушер-гинеколог, медицина фәннәре докторы (1963), профессор (1965), ТАССРның атказанган табибәсе (1964), ТАССРның атказанган фән эшлеклесе (1982). 1950-85 елларда Казан медицина институтында эшли, 1968 елдан 2нче акушерлык һәм гинекология кафедрасы мөдире.

Хезмәтләре акушерлык хезмәтендә кан китү очракларына, балага узудан саклану мәсьәләләренә карый.

ЯКУБОВА ЗАЙНАБ НАЗИПОВНА (1913-85) – акушер-гинеколог, доктор медицинских наук (1963), профессор (1965), заслуженный врач ТАССР (1964), заслуженный деятель науки ТАССР (1982). В 1950-85 годах работала в Казанском медицинском институте, с 1968 года заведующая кафедрой акушерства и гинекологии №2.

Научные труды посвящены вопросам акушерских кровотечений, внутриматочной контрацепции.

© Фәтхуллин И.Ф., 2007

ЯКУПОВА ЫСУЛЫ БУЕНЧА...

Илдар Фәтхуллин

ИЛДАР ФӘРИТ улы **ФӘТХУЛЛИН** – медицина фәннәре докторы, профессор, Казан дәүләт медицина университетының 2 нче акушерлык һәм гинекология кафедрасы мөдире. Хезмәтләре лазер медицинасына, акушерлыкта һәм гинекологиядә операциядән соң авыруның көчәюен булдырмау мәсьәләләренә карый.

Фаткуллин И.Ф. По методу Якуповой...

Рассматриваются основные этапы жизни и творческой деятельности известного акушера-гинеколога З.Н. Якубовой.

Зәйнәп Якупова 1913 елның 18нче мартында Оренбург өлкәсендәге Бозаулык шәһәрәндә эшче гаиләсендә дөньяга килә. Аның әтисе – квалификацияле эшче, ә әнисе Гайшә Вәли кызы – хуҗабикә.

Зәйнәп, унъеллык мәктәпне тәмамлаганнан соң, 1931 елда Казан ветеринария институтына укырга керә. Студент елларында тере организмнар биохимиясе буенча фәнни тикшеренүләр белән шөгыльләнә. 1935 елда институтны ветеринария табибы белгечлеге буенча кызыл дипломга тәмамлап, тикшеренүләренә биохимия кафедрасы каршындагы аспирантурада дәвам итә. Әмма, тикшеренүләр яхшы гына барса да, алар Зәйнәпне канәгатьләндерми. Ул аспирантураны 3нче елында ташлап, ягъни 1937 елда медицина институтына укырга керә. Ветеринария институтында алган белеме аңа икенче югары белем алырга зур ярдәм итә. 1941 елда Зәйнәп апа медицина институтын тәмамлый. Институтны тәмамлаганнан соң, аны П.В.Маненков кафедрасында табиб-ординатор итеп калдыралар. Ул анда 1946 елга кадәр эшли. Әмма Бөек Ватан сугышы Зәйнәп Якуповага корган зур планнарын тормышка ашырырга ко-

пирантурада дәвам итә. Әмма, тикшеренүләр яхшы гына барса да, алар Зәйнәпне канәгатьләндерми. Ул аспирантураны 3нче елында ташлап, ягъни 1937 елда медицина институтына укырга керә. Ветеринария институтында алган белеме аңа икенче югары белем алырга зур ярдәм итә. 1941 елда Зәйнәп апа медицина институтын тәмамлый. Институтны тәмамлаганнан соң, аны П.В.Маненков кафедрасында табиб-ординатор итеп калдыралар. Ул анда 1946 елга кадәр эшли. Әмма Бөек Ватан сугышы Зәйнәп Якуповага корган зур планнарын тормышка ашырырга ко-

мачаулый. Сугыш елларында Зәйнәп апа Казан гарнизонының хәрби-табиби комиссия рәисе, Казан медицина институтының санитар-гигиена факультеты деканы урынбасары, ТАССР Сәламәтлек министрлыгының махсус поликлиникасында табиб-консультант

20 яшь тулып килгәндә

булып тора. Бу чорда ул Груздев исемдәге клиникада дежур тора. Өч яшьлек кызы Нелли дә аның янында була. Ул да әнисенә яралыларны карарга булышып йөри. Сугыштан соң (1947 елдан) ул акушерлык һәм гинекология кафедрасы ассистенты итеп билгеләнә. П.В.Маненков житәкчелегендә фәнни эзләнүләрен дәвам итә һәм 1951 елда “Викасол һәм бала табучыларда, яңа туган балаларда кан агуы” дигән темага кандидатлык диссертациясен яклай. 1951 елда Казан медицина институтында икенче акушерлык һәм гинекология кафедрасы оештырыла. Зәйнәп апа да шушы кафедрага күчәрелә һәм ул анда 1985 елның июненә кадәр хезмәт итә. Якупова З.Н. 1954 елдан кафедра доценты вазыйфаларын башкара, ә 1957 елда 2нче акушерлык һәм гинекология кафедрасы доценты итеп раслана. 1962 елда Зәйнәп Нәжип кызы “Бала тудыруның IIнче һәм IIIнче чорларында “Р”, “М” питуитрин-

нарын һәм окситоцинны кан тамырына глюкоза белән кертү” дигән темага докторлык диссертациясен яклай.

1969 елда Якупова З.Н. Казан медицина институтының 2нче акушерлык һәм гинекология кафедрасы мөдире итеп билгеләнә һәм аны 1984 елга кадәр житәкли. Аның житәкчелегендә кафедра төгәл гамәли юнәлеш ала. Кафедраның клиник базалары киңәйтелә: кафедра 6 тудыру йортында һәм хатын-кызлар консультацияләрендә дәвалау эшләрен житәкли. Зәйнәп апа кафедраның танылган 3 фәнни юнәлешенә нигез сала. Бу – аналыкның кыскару эшчәнлеген көйләү, аналык эче контрацепциясе һәм сәнәгаттә хатын-кызларның һөнәри авыруларына профилактика үткөрү. Йөккә узуга каршы ул уйлап тапкан чаралар бала төшерү санын кискен киметүгә китерде. Аның инициативасы белән Казанда оештырылган “Йөккә узуга каршы профилактика” үзәге аналыкны саклау чараларының нәтижәлеген, аларның куркынычсызлыгын күрсәтте. Аның инициативасы белән Казан медицина инструментлары заводында аналыкка куела торган “Липпс элмәге” сыман контрацепция чаралары массакүләм чыгарыла башлай.

Соңрак, ул шөкертләре Р.Х.Әмиров, Р.С.Барышкина, Б.М.Кошкин белән күп кенә гамәли мәсьәләләренә чишү, экспозиция вакытын һәм дәвамлыгын билгеләү мөмкинлеген күрсәтте, кайбер иммунология, бала төшерү, эре сәнәгать предприятиеләрендә эшләүче хатын-кызларның авырып китү мәсьәләләрен өйрәндә. Бу эзләнүләр аларның сәламәтлеген яхшыртуга булышты. Аналык эчендә чаралар куллану ысулы СССР һәм РФ Сәламәтлек министрлыклары коллегияләрендә яклау тапты, ә ТАССРның планнан тыш йөккә узуга каршы профилактика үзәге РСФСРда төп контрацепция үзәге итеп билгеләнде.

Токсоплазма буенча лаборатория, “Көтелмәгән йөклелек профилактикасы” буенча Республика үзәге һәм аның филиаллары оештырылды. Шул сәбәпле, аналык эчендә кулланыла торган контрацепцияләренә илебездә житештерү һәм аларны кулланышка кертү буенча Казан алдынгы урынга чыкты, ә Татарстан гаиләне план-

Туган яктагы дус кызлары белән

Мәрҗәм Рахманкулова белән

лаштыру хезмәте буенча алдынгы тәҗрибә базасы итеп танылды. Фәнни өлкәдә төп игътибар гамәли мәсьәләләргә – акушерлыкта кан агу һәм бала табу эшчәнлегенә аномалияләрен профилактикалауга һәм терапиясенә, оча халәттә бала таптыру, балага узмауны дөвалауга, хатын-кызларның һөнәри авыруга сабышуының сәбәпләрен ачыклауга юнәлтелде. Кайбер фәнни эшләнмәләр Зәйнәп апаның исемен йөртә. Мәсәлән, “Атоник кан агуны Якупова буенча профилактикалау”, “Якупова буенча гормональ кыстыргычлар”, “32 атналык йөкләлектә аналыктагы баланың авырлыгын Якупова буенча билгеләү” һ.б. Ул Совет хатын-кызлары комитеты карары буенча ГДР (1972), Израиль (1973), Кипр (1973), Югославия (1975), Вьетнамга (1976) һ.б. илләргә барып чыгышлар ясады, төрле чараларда катнашты. 1975 елда гына да “Белем” жәмгыяте кысаларында 60лап лекция укыды.

Якупова З.Н. житәкчелегендә 7 кандидатлык һәм 2 докторлык диссертациясе якланды.

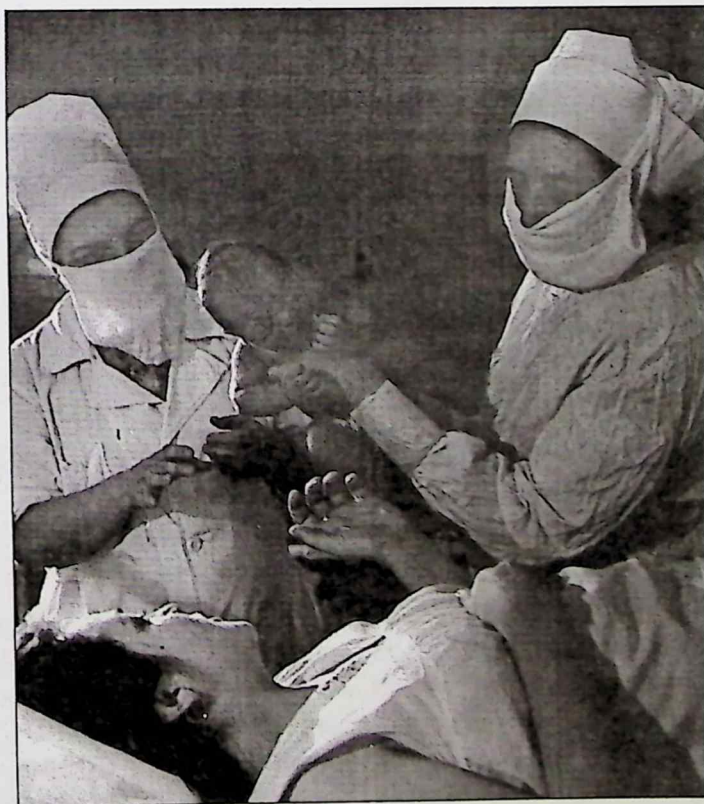
1974 елда аның редакциясендә “Акушерско-гинекологическая профпатология” дигән җыентык дөнья күрде. Ул күп кенә журналларда мәкаләләр бастырды, 8 методик тәҗдим ясады, 4 патент һәм 6 рационализа-

торлык, 77 басма хезмәт авторы.

Якупова З.Н. Совет хатын-кызлары комитеты, берничә тапкыр РСФСР Югары Суды әгъзасы, район һәм шәһәр Советы депутаты, “Азат хатын” журналы редколлегиясе, ТАССР һәм РСФСР акушер-гинекологлары жәмгыятләре идарәләре әгъзасы, 5 ел буена Казан шәһәренә баш акушер-гинекологы булып торды. Ул СССРда “акушерлык һәм гинекология” буенча профессор дәрәжәсенә лаек булган беренче татар хатын-кызы. Якупова З.Н. эшчәнлегенә “ТАССРның атказанган табибы”, “ТАССРның атказанган фән эшлеклесе” дигән мактаулы исемнәр, Хезмәт Кызыл байрагы һәм II дәрәжә Бөек Ватан сугышы орденнары, 6 медаль белән бәйләнде.

Якупова Зәйнәп Нәҗип кызы Казанда 1985 елның 6 октябрәндә вафат булды.

Зәйнәп апа минем тормышымда, акушер-гинеколог белгечлеген сайлауда һәм табиб булып үсүдә, галим булып формалашуда зур роль уйнады. Шуңа күрә мин аңа чиксез рәхмәтлемен, аның васыятенә тугрылыклы булып калам.

Яңа кеше туды!

ЯҢА ЯШӘЕШНЕ КАРШЫ АЛА ИДЕ...

Наилә Мифтахова

НАИЛӘ ХӘСӘЕН кызы МИФТАХОВА – филология фәннәре кандидаты, профессор, ТАССРның атказанган фән эшлеклесе, Казан дәүләт технология университетының чит телләр кафедрасы мөдире. Химия-технология профилендәге югары уку йортлары өчен инглиз теле дәреслегә авторы.

Мифтахова Н.Х. Она встечала новую жизнь...

Дочь З.Н. Якубовой вспоминает, каким добрым, отзывчивым человеком была ее мать.

Әниебез Якупова Зәйнәп Нәжип кызы үлгән көннән соң озын егерме ике ел үтеп китте. Без бу көннән ерагайган саен, аның тормыш юлы, аңа кагылышлы вакыйгаларга бай тормыш мизгелләре күз алдына ачыграк һәм кискенрәк килеп баса.

Әниебез иң гуман һөнәр иясе иде: ул яңа яшәешне – кечкенә баланы каршы алучы булды. Ул тормыш бәһасен белә иде. Бәлки шуңа күрәдер, ул бик мәрхәмәтле, йомшак, ягымлы әни булгандыр. Әниебезгә катгый таләпчәнлек һәм гадәттән тыш мөлаемлык, принципиальлек һәм эшкә ижади караш хас иде.

Шул ук вакытта, әниебез яхшы хатын да, балаларын яратучы, кайгыртучы ана да, киң күңелле әби дә, бик яхшы белгеч тә, акушер-гинеколог та, профессор да, бик шәп оратор да, Казан дәүләт медицина институтының 2нче акушерлык һәм гинекология кафедрасы коллективының оста житәкчесе дә иде.

Актив профессиональ эшчәнлек белән беррәттән, әниебезнең масштаблы жәмәгать эшләре белән шөгыльләнүе мине хәзер дә гажәпләндерә. 1973-83 елларда ул Совет хатын-кызлар комитетында Татарстаннан бердәнбер вәкил иде. Совет хатын-кызлар комитеты составында ул күп кенә халыкара конгрессларда катнашты, чит илләргә чыкты, тынчылык миссияләрен башкарды. Мәсәлән, Совет хатын-кызлар комитеты рәисе Валентина Терешкованың шәхси йөкләмәсе буенча ул Израильгә баручы хатын-кызлар делегациясе составына кертелде. Ул вакытта бу ил белән дипломатик мөнәсәбәтләр юк иде. Аларның максаты булып хатын-кыз жәмгыятьләре белән элемтәләр урнаштыру торды. Моннан тыш, 1978-84 елларда әниебез

РСФСР Югары судының әгъзасы булды. Шул сәбәпле, аңа Югары суд утырышларында катнашырга туры килә иде. Әни “Советская женщина”, “Азат хатын” журналларының редколлегиясе эшендә дә актив катнашты.

Мин әниемне кунакчыл кеше итеп хәтерлим. Элекке юклык-дефицитлык чорларында “нәрсә белән сыйларга?”, “нәрсә әзерләргә?”, “кайдан табарга?” дигән проблема әнигә кунак чакырырга һәм аларны кабак, кишер, повидло белән пешергән бөлешләр белән сыйларга комачауламады. Әниебез пешергән тәмле бөлешләрнең исе бөтен йорт тирәсенә тарала иде. Әни кунакларны бик теләп каршы ала, моңа бик җитди хәзерләнә, һәрбер детальне алдан уйлап куйган була иде. Бәйрәмнәрдә генә түгел, гадәти вакытта килгән дусларын, туганнарын шатландыра алганына ул бик сөенә иде. Безгә язучылар, артистлар һәм җырчылар еш килә иде. Безнең гаилә күбесенчә татар интеллигенциясе вәкилләре белән аралашты. Алар арасынан драматург Тажи Гыйззәт, композитор Жәүдәт Фәйзи, җырчылар Мәрҗам Рахманкулова, Рәшит Ваһапов, КДУ профессоры Хәлимә Корбанғалиева, Раилә һәм Мәхмүт Ибраһимовлар һәм башкаларның бездә кунакта булуы истә калган. Әни җырларга һәм матур җырлауны тыңларга бик ярата иде. Ул яхшы ишетү сәләтенә, менә дигән зәвыкка ия, җиңел генә иркен һәм дустанә шартлар булдыра иде.

Акушер-гинекологның авыр хезмәте, бала табучылар янында озак вакытлар басып торулар, ике тормыш – ана һәм бала тормышы өчен җаваплылык яхшы сыйфатлы ял итүне таләп итә. Әти-әниебез гадәттә ялларын икегә бүлеп ял итәләр иде: яртысын

Гаилә белән

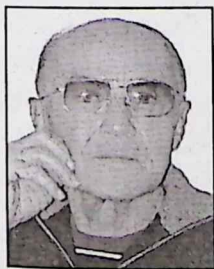
санаториядә, яртысын – чит илләрдә турист булып йөрделәр. Алар ел саен диярлек Кырымда ял итәләр иде. Күп тапкырлар “Интурист” юнәлеше буенча чит илләргә бардылар, эш буенча халыкара конгрессларда катнаштылар, Мексика, Франция, Бразилия, Германия, Кытай, Италия, Африка илләрендә булдылар.

Язмыш, безгә бик күп кенә яхшылыктар бүләк итеп, бер мизгелдә куркыныч бәрелеш ясады. Эти белән эни автокатастрофага дучар булдылар. Эти шунда ук вафат булды, эни авыр травмалар белән больницага эләкте. Этине без энидән башка, аңа әйтмичә, аннан яшереп җирләдек. Биш елдан соң энисез дә калдык.

© Гыйззәтуллин Н.Х., 2007

БЕЗ АНЫҢ БЕЛӘН ГОРУРЛАНАБЫЗ

Наил Гыйззәтуллин

НАИЛ ХӨСӘЕН улы ГЫЙЗЗӘТУЛЛИН – техник фәннәр кандидаты, 1962-78 елларда Казан авиация институтының автомобильләр төзәлеше кафедрасы доценты, 1978-93 елларда “Советская женщина” газетасының үз хәбәрчесе. Россия Федерациясе журналистлар берлеге әгъзасы.

Гизатуллин Н.Х. Мы ею гордимся.

Сын З.Н. Якубовой делится своими воспоминаниями о матери.

Энием! Мин сине һәрвакыт яраттым һәм сине иң матур, иң акыллы, иң ягымлы, иң на-

злы һәм иң-иң... кеше итем яратачакмын! Әй, бу сүзләргә ул ишетерлек итеп әйтсәң иде!

Аның турында, бу дөньядан, безнең арадан киткән кеше турында язу һәм сөйләү бик авыр, кыен. Чөнки матур балачак та, яшьлек тә, аннан соңгы гомер дә инде узган. Бәхетебезгә, ул чакларда әниебез безнең белән иде.

Ни өчен миңа – аның улына, хәзер дә әнисен бик сирәк, бер кем белән дә чагыштырмаслык кеше итеп санаган ир-атка әни турында язу кыен соң? Минем үземә дә инде 70 яшь. Тормыш хатирәләргә һәм төрле даирәләр – институт, журналистика, сәясәт кешеләре белән аралашуга бәйле тәҗрибәгә бай. Мин монда әниемнең тормышта кем булган булуына, иң яхшылардан булуына ишарә ясым.

Балачакта ук мин “иң төмле бөлешне миңем әнием пешерә, ул башкалардан матуррак жырлый”, – дия идем. Ул пешергән бөлешләрнең исен онытып булмый, аның моңлы табышы һаман колакта чыңлый.

Ул мине, апамны, гаиләбезне, туган-тумачаларны ничек ярата иде! Минем самими казанышларны, уңышларны билгели, мактый иде. Мин тагын да катырак тырыша идем. Без Казанда яшәсәк тә, ул вакытта үзәктән жылыту системасы турында белүче сирәк иде: миңа утын ярырга да, аны ташырга да туры килде... Соңрак, иртән он, соя борчагы алу өчен кибеттә чиратта торучылар һ.б. Мин булган, мин тагын..., “минем улым бит ул”! – дип әниемнең мактаулары. Әнием шөһәрнең баш акушер-гинекологы булган заманда аны алырга килгән ашыгыч ярдәм машинасын көтеп, капка төбөндә кизү торган чакларым хәзер дә исемдә. Әнием өйдә бик сирәк куна иде, чөнки бала табучы хатын-кызларның хәлләре төннәрен катлаулана, һәм бу чакта һәрвакыт доктор Якупова кирәк була иде. Бу инде сугыштан соң. Сугыш чорында ул хәрби комиссариатның медкомиссиясендә тәүлекләр бие эшли иде. Бу вакытта да мин аны каршы алып озата, үземне ир-ат итем саный идем. Әтибез фронтта иде бит.

Аның хезмәткәрләренең берсе, күп еллардан соң, “хатын-кыз докторы Якупова Зәйнәп Нәҗип кызының кайгыртучанлыгы сәбәпле, безнең Республикабызның якинча 80 мең кешесе дөньяга таза һәм сау-саләмәт булып туган”, дип исәпләп чыгарган.

Туганнарны һәм эшендәге иптәшләрен һафага салган бер вакыйганы хәтерлим. Сүз ватылып, урманга утырырга мәҗбүр булган санитар самолет турында. Ә анда чатнама суык булган, тирә-юндә бүреләр. Ярый әле, авыл халкы борыны белән карга баткан этажерка-самолетны очраклы рәвештә күреп ала, әнине һәм экипажны үлемнән коткарганнар, һәм Бакалы авылында (Алексеевск районы) кайгы-хәсрәтсез генә бала туа. Аны “күктән төшкән” доктор кабул итә.

Мин тагын бишенче бала тудыру йортында имтиханнарга әзерләнгән жәй айларын хәтерлим (ул чорда дүртенче класстан башлап һәр ел саен имтихан бирелә иде). Мин аның күз алдында, ә минем күз алдында – аның бәхетле, арган йөзе, акушер-гинеколог тормышында сирәк кенә була торган вакыйгаларга бәйле күз яшьләре. Мин дә әнигә кушылам. Әни миңа яңа туган балаларны алып килеп күрсәтә, аларны чебешләр дип атый иде. Алар шулкадәр күп иде!

Студент вакытларымда Чирәм жирләргә баруымны хәтерлим. Ул вакытта эш хакын эш көннәре санынча бодай, солылата түлиләр иде. Бу заманда Чирәм жирләренә үзләштерүдә мин өч тапкыр катнаштым: шофер, комбайнер булым эшләдем. Эш хакын Казанда элеватордан ала идек, ә әни ашлыкны авылдашларга, шөһәрдә кемгә кирәк, шуларга өләшә иде. Себердән, Казакстаннан кайтуымны ул ничек каршы ала иде! Мактау грамоталары һәм бүләкләр белән улының кайтуын шатланып, горурланып каршы ала иде.

Күп нәрсәләренә искә төшерергә, сөйләргә була. Аның Совет хатын-кызлар комитетында әгъза булуын, хатын-кызлар конгрессларында чыгыш ясауын, Валентина Терешкова белән бергәләшеп эшләвен, хатын-кыз делегацияләре составында күп тапкырлар чит илләргә барып кайтуын һич онытмыйм. Болар турында мин “Советская женщина” журналының корреспонденты булып эшләгәндә тагын да күбрәк белдем һәм тойдым.

Үзем һәм туганнарым өчен авыр кайгы турында күп сөйләсем килми. Автокатастрофа әтиемне – Казан ветеринария институту-

ты ректоры профессор Хөсәен Гыйззәтуллинны фани дөньядан алып китте. Әнием мөгҗиза белән исән калды, аннан соң реанимация, озак дәверләр хастәханә. Әтине әнигә белгертмиңә жирләдек. Ул котычкыч хәл булуын йөрәгә белән сизә иде. Шушы кайгылы вакыйгадан соң ул озак тормады. Ул вакытта да, чирләп ятканда да ул гайрәтен югалтмады. Моңы оныту мөмкин түгел.

Аның тормышны ничек яратуын, бу дөньядан китәргә теләмәвен белсәгез иде! Язучы Мәдинә Маликова аның турында

“Шәфкать” романын иҗат итте. Без генә түгел, әнибез белән бергә эшләүчеләр, аның шәкертләре, күпсанлы дуслары, “чебешле” аналар Мәдинә ханымга рәхмәтледер.

Тагын бер тапкыр кабатлап, әниемне бик сирәк, беркем белән дә чагыштырмалык зат дип атыйм. Миңа һәм апама тормыш бүләк иткән өчен аңа бик зур рәхмәт. Аның белән яшәгәндәгә бәхетле тормыш өчен рәхмәт.

Әнием! Без сине мактыйбыз, синең белән балаларың горурлана, оныкларың да горурланыр һәм истә тотарлар. Рәхмәт сиңа!

ЗУР ГӘҮДӘЛЕ ТУГАН БАЛАЛАРНЫҢ ҮСЕШЕ*

Зәйнәп Якупова

Күзәтүләрдән күренгәнчә, зур гәүдәле туган балаларның беренче яшендәгә үсеш динамикасында билгеле бер үзенчәлекләр сизелә. Моннан тыш, мондый балалар тиз авырып китүчән була. Шул сәбәпле, алар һәрвакыт педиатр карамагында булырга тиешләр. Шулай ук, организмны тазарту юнәлешендә төрле чаралар да кулланылырга тиеш. Гәүдә үсешен билгеләгәндә без тәкъдим иткән таблицадан файдаланырга мөмкин.

Без бу мәкаләдә зур гәүдәле туган балаларны өйрәнүне максат итеп куйдык. Моңың өчен, туганда массасы 4000-4800 г булган 10 яшькәчә 100 баланы күзәттек. Аларны туганда 2800-3900 г массалы булган 100 бала төркеме (контроль төркем) белән чагыштырдык.

Туганнан соң беренче 2-4 көндә төп (тикшерелә торган) төркемгә кергән балаларның авырлыгы физиологик яктан күбрәк кими һәм балалар тудыру йортынан чыкканда аларның авырлыгы тугандагы авырлыкка җитми. Балаларның авырлыгы уртача 190 г га кимсә, контроль төркемдә ул 40 г тәшкил итә. Бу вакытта аларның авырлыгы уртача 3900 г була.

Беренче елда төп төркемгә караган балаларның авырлыгы контроль төркемдәгеләрнең караганда бик аз арта (таблицаны кара).

Таблица

Зур гәүдәле туган һәм контроль төркемгә караган балалар авырлыгының айлык артымы

Айлар	Төп төркем	Контроль төркем	P
I	920	1050	<0,05
II	900	1010	<0,05
III	820	960	<0,001
IV	645	650	>0,05
V	650	620	>0,05
VI	550	530	>0,05
VII	530	430	<0,05
VIII	440	410	>0,05
IX	390	340	<0,05
X	390	300	>0,05
XI	290	330	<0,01
XII	350	180	<0,001
Авырлыкның ике тапкыр арту вакыты	5,9 ай	3,8 ай	<0,001
Авырлыкның өч тапкыр арту вакыты	21,1 ай	12,8 ай	<0,001

Төп һәм контроль төркемгә караган балаларның биек яшькә карап үсә һәм 1 яшьтә 75 см тәшкил итә. Тик бер баланың гына биек бик акрын үсте: 1 яшьтә 75 см, ә 3 яшьтә 78 см булды. Төп төркемдә тән пропорцияләре нормаль иде. Эрисман индексы 10-13 см тәшкил итте. Психомотор үсеш тә яшькә туры килде.

*Мәкалә “Казанский медицинский журнал”дан (1979 ел, № 2. - 56-58 б.) алынып, Галим Хисамиев тәрҗемәсендә бирелә.

Без, шулай ук, балалар авыруларының структурасын һәм ешлыгын өйрәндек. Күзәтүләрдән билгеле булганча, төп төркемгә караган балалар тын алу юллары – ринит, фарингит, бронхит, ларингит кебек чирләр белән ешрак авырыйлар. Бер яшькә кадәр балаларның 70%ы елына 3-7 тапкыр шушы авырулар белән авырды, контроль төркемдә исә авырулар күләме 56%, ә ешлыгы 1-2 тапкыр тәшкил итте. Соңрак та төп төркемдәге балаларның тын алу юллары авыруы елына 5-7 тапкыр, ә контроль төркемдә 2-3 тапкыр кабатланды.

Контроль төркем белән чагыштырганда, төп төркем балаларында йогышлы авырулар да ешрак күзәтелде: бер яшькә кадәр ул 4 һәм 6,8% тәшкил итте. Аларда 1 яшькә кадәр үлекле йогышлы авыруларга – абсцесслар, пиодермия, фурункулез, омфалит кебек авыруларга карата бирешүчәнлек 8 һәм 11 %ка тигез.

Балаларда бер яшькә кадәр авырулар саны арту организмның йогышлы авыруларга карата каршы тору сәләте кимегәнлекне, ягъни үзенчәлексез реактивлыкның кимүен күрсәтә.

Аллергияле диатез төп төркемдәге бер яшькә кадәрге балаларның 17 %ында, ә икенче яшендәгеләренң 5 %ында табылды. Диатезның күперелү, себорея, “сөтчә кабык” кебек жиңел һәм экземага кадәрге авыр формалары күзәтелде. Контроль төркемдә аллергия диатез 1 яшькәчә балаларның 10 %ында һәм ике яшькәчәләренң 2 %ында билгеләнде. Тимгел, кычыткан бизәге, Квинке шеше кебек төрле аллергия авырулар төп төркем балаларының 13 %ында күзәтелсә, контроль төркемдә ул 8% тәшкил итте. Бер яшькә кадәрге балаларның 14 %ында пневмония күзәтелде. Аларның 3 %ында ул астматик компонентлы иде. Балаларның 7 %ында ларингит

булды, 2 балада ул алты тапкыр кабатланды. Контроль төркемдә мондый авырулар күзәтелмәде.

Профилактик прививка ясаганда төп төркемгә караган балаларның 31ендә тән кызару, өзлегү, аллергия рәвешендә өстәмә эффект күзәтелде. Мәсәлән, кызамыкка каршы вакцина биргәндә балаларның температурасы 37,8-38 °Ска кадәр күтәрелде, лимфатик бизләре зурайды, кызамыксыман һәм уртикар тимгелләр пәйдә булды. Чәчәк салганда папулалар һәм бик күп кенә чәчәкчәләр күзәтелде. Бу өзлегүләренң көчәюенә, мөгаен, организмның үзгәргән реактивлыгы сәбәпчедер.

Авыру сәбәпле, төп төркемдәге балаларның 42сенә профилактик прививкалар бөтенләй ясалмады. Контроль төркемдә исә 18 бала гына өзлектә.

Зур гәүдәле балаларның барысы да эндокринолог күзәтүендә тордылар. Аларның 3сендә, нәселенә һәм конституциясенә карап, Иңче һәм Иңче дәрәжә симерү, берсендә Иңче дәрәжә зоб (базед авыруы) бар иде. Башка эндокрин авырулар ачыкланмады. Нерв авыруларыннан 2 баланың йокысы бозылу һәм берсендә энурез булын да әйтеп китик.

Безнең дәлилләргә таянып, зур гәүдәле бала табу еш кына баланың киләчәктәге үсешенә начар йогынты ясый, аның үзенчәлексез һәм үзенчәлекле реактивлыгын киметә дигән нәтижә ясарга мөмкин. Шул сәбәпле, зур гәүдәле балалар диспансерда педиатрлар карамагында булырга тиешләр. Тән авырлыгы динамикасының үзенчәлекләрен исәпкә алып, күзәтүләр үткәргәндә тәкъдим ителә торган таблицадан файдаланырга мөмкин. Зур гәүдәле туган балаларның авыруларын киметү максатында, организмның авыруларга каршы торучанлыгын көчәйтә торган комплекслы чаралар билгеләү дә зарур.

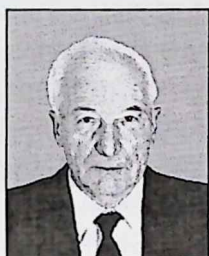
© Галимов Д.Г., Даутов Г.Ю., Тимеркәев Б.А., 2007

РУС ТЕЛЕНДӘГЕ «ВЫРОЖДЕНИЕ» СҮЗЕНӘ БӘЙЛЕ ФИЗИК ТЕРМИННАРНЫҢ ТАТАР ТЕЛЕНДӘГЕ АНАЛОГЛАРЫ

Дамир Галимов, Гали Даутов, Барис Тимеркәев

ДАМИР ГОМӘР улы ГАЛИМОВ – физика-математика фәннәре кандидаты, доцент, РФнең югары белем бирү өлкәсендә “Мактаулы хезмәткәре”. Йөзгә якын фәнни һәм методик мәкаләләр авторы. Татарча 3 томлы “Физика” китабы, “Физикадан мәсьәләләр җыентыгы”, “Русча-татарча физик терминнар сүзлегә” авторы.

ГАЛИ ЮНЫС улы ДАУТОВ – техник фәннәр докторы, профессор, ТР Фәннәр академиясенең мөхбир әгъзасы, Россия Федерациясенең һәм Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе. Татарча 3 томлы “Физика” китабы, “Физикадан мәсьәләләр җыентыгы”, “Русча-татарча физик терминнар сүзлегә” авторы.

БАРИС АХУН улы ТИМЕРКӘЕВ – физика-математика фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, А.Н.Туполев исемендәге КДТУның гомуми физика кафедрасы мөдире. Татарча 3 томлы “Физика” китабы, “Физикадан мәсьәләләр җыентыгы”, “Русча-татарча физик терминнар сүзлегә” авторы.

Галимов Д.Г., Даутов Г.Ю., Тимеркаев Б.А. Татарские аналоги физических терминов на русском языке, связанных со словом «вырождение».

В статье обсуждается проблема создания научных терминов в области теоретической физики. Предлагается использовать ресурсы собственного языка путем образных ассоциаций, когда дословный перевод термина из другого языка не отражает сути физического явления.

Рус телендә “вырождение” сүзе термин буларак төрле фәнни өлкәләрдә кулланыла. Хәзерге вакытта гуманитар фәннәр, социаль-политик, психология фәннәре алгарыш кичергән заманда, “вырождение” сүзе яисә бу сүз кергән сүzlәр тезмәсе периодик басмаларда еш очрый һәм аның нигезендә төзелгән бер тамырлы башка терминнар барлыкка килә. Ф.А. Ганиев редакциясендә 1985 елда нәшер ителгән “Русско-татарский словарь”да [1] безне кызыксындырган дүрт сүз китерелгән:

- выродиться (ухудшиться в породе) – токым бозылу, начарлану, бетәшү;
- выродок – адәм актыгы, адәм калдыгы, бозык кеше;
- вырождаться (несов.) см. выродиться;

- вырождение – см. выродиться;
- признаки вырождения – токым бозылуның билгеләре.

Р.С. Газизов җитәкчелегендә авторлар төркеме 1955 елда басып чыгарган “Русско-татарский словарь”да [2] бу сүzlәр түбәндәгечә тәржемә ителәләр:

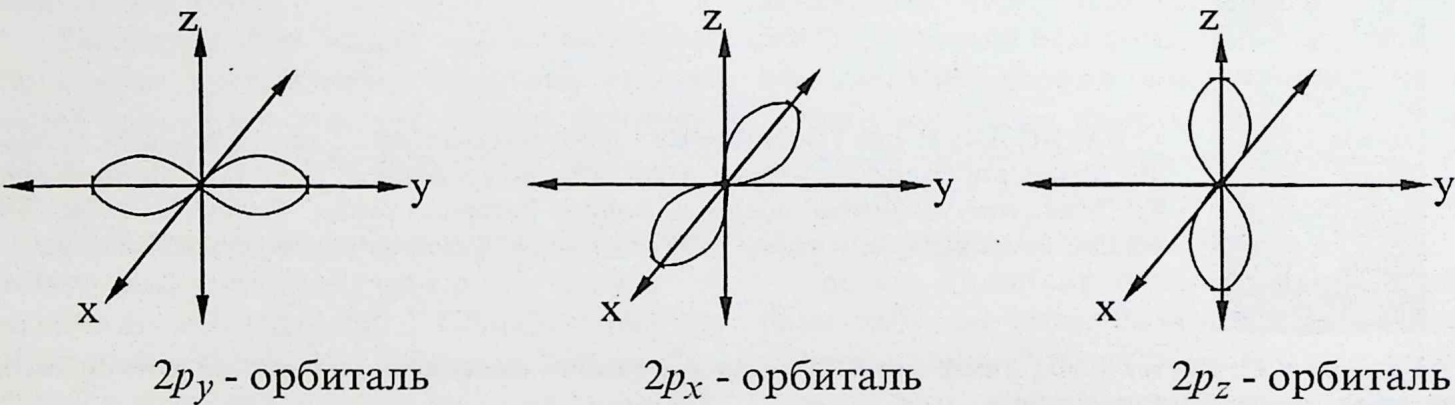
- выродиться – сыйфат начарлану, әверелү (с ухудшенными свойствами);
- вырождение – токым начарлану, токым бозылу, нәсел бозылу; сорты бозылу (үсемлекләр турында); бетүгә йөз тоту.

Физика, математика һәм биология фәннәрендә “вырожденный” сүzlәре белән төзелгән төрле терминнар бар. Физиканың төрле тармакларында кулланыла торган тер-

миннарның нинди күренешләренә, нинди процессларны, матдәнең, элементар кисәкчекләренә нинди үзлеген чагылдыруын анализлыйк. Шуңа күрә вакытта бу русча терминнар татарча аналоглар табу проблемасына да кагылырбыз.

“Вырожденное состояние электрона” – бу термин белән атомда электрон орбитале формалары төрле булса да, энергиясә бер үк булган халәт атала. Мәсәлән p - халәтендә электронның орбиталь импульс моменты билгеләүче квант саны $l=1$: $M = \hbar \sqrt{l(l+1)} = \sqrt{2}\hbar$, ә импульс моментының проекциясә өч:

$M_z = m\hbar$, $m=0, \pm 1$,
чөнки магнитча квант саны $m = -1, 0, +1$ саннарына тигез. Бу өч квант саны белән билгеләнгән электронның өч халәтенә “гантель” формасына охшаш үзара перпендикуляр 3 координат күчәре буенча юнәлгән өч орбиталь туры килә (1 рәс.):

1 рәс.

Бер үк энергиялә бу өч халәттә электронның булу-булмау ихтималлыгы бертигез. Инде әйтеп үткәнчә, электронның бу $2p$ - халәте (шулай ук мондый үзенчәлеккә ия булган $3p$ -, $3d$ - һ.б. халәтләргә дә) русча “вырожденное состояние электрона в атоме” дип атала [3].

Уйлап карыйк: татарча нинди сүз, яисә сүзләр тезмәсә белән сурәтләгән күренешне төгәл чагылдырып булыр икән?

Югарыда әйтелгән сүзлекләрдә китерелгән тәржемә сүзләренә бу очракта куллану мөмкин булмавы укучыларга ачык күренә дип уйлыйбыз. Практикада кайбер очракларда сүзне турыдан-туры бер телдән икенче телгә тәржемә итү (бу ысул “калька” дип атала), яисә терминнар төзү мәгънәсезлеккә, аңлашылмаучанлыкка китерү мөмкинлегә

күптән билгеле. Мондый очракларда халык теленең байлыгын, ассоциатив фикерләү мөмкинлекләрен файдаланырга кирәк. Без тикшерә торган күренештә түбәндәге ассоциацияне файдаланырга мөмкин.

Электронның тигез энергиялә өч $2p$ - халәтен $2p_x$ -, $2p_y$ -, $2p_z$ – өч жәплә халәтләр тәлгәшә дип күзалыйк ($3d$ - халәтендә “тәлгәш” биш жәплә булыр). Бу ассоциатив образны кулланып, “вырожденное состояние электрона” терминын “электронның тәлгәшләр халәте” дип күчәргә тәкъдим итәбез. Жөмлә төзегәндә төрле мөмкинлекләр ачыла. Мәсәлән, электронның $2p$ - тәлгәшләр халәте, “... $3d$ - тәлгәшләр халәте” һ.б.

“Невырожденное состояние электрона” терминын ничек күчәргә? Бу термин электронның энергетик диаграммасында һәрбер аерым энергетик кимәленә бер халәт туры

килүен сурәтли. Шулай булгач, “невырожденное состояние” терминын “тәлгәшсез халәт” дип күчәргә була.

Металларның электр үткәрүчәнлегә теориясендә [4] ике термин бар: “вырожденный электронный газ” һәм “невырожденный электронный газ”. Бу ике терминның татар телендә аналогларын табу өчен аларның нинди физик күренешне чагылдыруын карыйк.

Каты жисем теориясендә металлда, яисә ярымүткәргечләрдә валентлык электроннары үз атомнарыннан аерылып, кристаллда аерым, чагыштырмача мөстәкыйль кисәкчекләр “коллективы” булып берләшәләр. Берләшкән электроннар “коллективы” – “электрон газы” (“электронный газ”) дип атала. “Электрон газы” классик физика канунына буйсынучы элементар кисәкчекләрдән

торган идеаль газ дип исәпләнә.

Классик статистика, молекуляр-кинетик теория кысаларына нигезләнеп эшләнгән “электрон газы” модели каты жисемнең күп кенә үзлекләрен дөрес аңлата. Бу очракта “электрон газы”ның төп үзенчәлеге – аның Максвелл бүленеш функциясенә буйсынуы. Электроннар системасының үзенчәлеген төгәл чагылдырган физик терминны “Максвелл электрон газы” дип әйтергә булыр иде.

“Максвелл электрон газы” моделендә электроннарның матди нокта рәвешендәге элементар кисәкчек кенә булмавы, аның корпускуляр-дулкынча дуализмы исәпкә алынмый. Шуңа сәбәпле, еш кына теория белән тәҗрибә нәтиҗәләре тәңгәл булмый.

Квант теориясендә “электрон газы” Ферми-Дирак бүленеш функциясенә һәм Паули принцибына буйсына. Бу очракта электроннар системасының һәр энергетик кимәлендә ике генә электрон урнаша ала. Димәк, системадагы электроннар саны белән аларның урнашуы мөмкин булган энергетик халәтләр саны бер дәрәҗәдә зурлыктар. Мондый үзлеккә ия булган “электрон газы” русча “вырожденный электронный газ” дип атала. Югарыда сурәтләнгән “электрон газы” модельләрен күз алдына китерсәк, русча терминнарда “калька” рәвешендә ясалган терминнарның электрон системасының үзенчәлеген һәм төп сыйфатын чагылдырмасы күренә. Шуңа күрә без “вырожденный электронный газ”ны “Ферми-газ” дип атарга тәкъдим итәбез.

Ярымүткәргечләр физикасында “вырожденный”, “невырожденный” сүзләре белән бәйлә ике термин бар: “вырожденный полупроводник” һәм “невырожденный полупроводник”. Бу терминнарның татарча аналогларын билгеләү өчен, башта без ике терминның ярымүткәргечләрнең нинди үзлекләрен сурәтләвен анализлыйк.

Ярымүткәргечләрнең электр үткәрүчәнлегенә катышма атомнар санын һәм аларның ионлашу дәрәжәсен үзгәртү хисабына киң диапазонда үзгәртелә. Ике төрле катышма атомнар була, алар акцепторлар һәм донорлар дип атала. Акцепторлар ярымүткәргеч кристаллында “тишемнәр” (“дырки”) – уңай тамгалы электр коргылары барлыкка килерәләр, ә донорлар ярымүткәргеч кристал-

лында ирекле электроннар хасил ителәр. Шундый ысул белән электр үткәрүчәнлегенә ике төрле булган “тишемле” (дырочные) һәм электронлы (электронные) ярымүткәргеч кристалларын үстерәләр. Ярымүткәргечнең үткәрүчәнлек зонасындагы ирекле электроннар коллективы (шулай ук валентлык зонасындагы “тишемнәр” дә) “электрон газы” дип исәпләнә. Ярымүткәргечләрнең электрүткәрүчәнлегенә теориясендә ирекле электроннар концентрациясенә бәйлә “электрон газына” карата ике төрле статистика: классик статистика (Максвеллча бүленеш функциясе белән) һәм квант статистикасы (Ферми-Дирак бүленеш функциясе белән) кулланыла. Классик статистика кысаларына буйсынучы “электрон газы” “невырожденный электронный газ” дип, ә квант статистикасына буйсынучы “электрон газы” – “вырожденный электронный газ” дип атала. Ике төрле “электрон газын” сыйдыручы ярымүткәргечләр тәңгәл – “невырожденный” һәм “вырожденный полупроводник” дип аталалар. Татарча бу ике төрле ярымүткәргечләрне нинди терминнар белән атарга? Уйлап карыйк.

Без югарыда күрсәтеп үткән Ф.А. Ганиев һәм Р.С. Газизов сүзлекләрендә бирелгән “вырождение” (выродиться) – токымы бозылу, начарлану, бетәшү сүзләреннән әле генә тикшергән күренешне сурәтләү өчен термин төзү мөмкин түгеллеген ачык күренә дип уйлыйбыз. Чыннан да, “бетәшкән” (“бетәшмәгән”) ярымүткәргеч дип әйтеп булмый бит инде. Рус телендә “невырожденный электронный газ” (“невырожденный полупроводник”) классик статистикага Максвеллның бүленеш функциясенә буйсынучы электрон газы (ярымүткәргеч) “әйбәт газ” (әйбәт ярымүткәргеч) кебек ассоциатив күзаллауга бәйлә төзелгән термин. Ә инде яңа квант статистикасына Ферми-Дирак функциясенә буйсынучы “электрон газы” (ярымүткәргеч) – “бозык газ” (бозык ярымүткәргеч), бетәшкән, начарланган мәгънәсенә туры китереп килеп чыккан. Без югарыда ике төрле “электрон газы” терминнары турында үз фикеребезне дәлилләп, хөрмәтле укучыга аңлата алдык дип уйлыйбыз. Шуңа ук дәлилләргә таянып, ярымүткәргечләрне “Максвелл ярымүткәргече” (“невырожденный полупроводник”) һәм “Ферми ярымүткәргече” (“вырожденный полупровод-

ник”) дип атасак, бу жисемнәрнен төп үзлөгө тәңгәл һәм төгәл тасвирланыр иде. Катышма атомнар концентрациясе чагыштырмача түбән булган ярымүткәргечтәге “электрон газы” Максвелл статистикасына буйсына (“невырожденный полупроводник”), ә катышмалар концентрациясе чагыштырмача югары булган ($\sim 10^{20} \text{ см}^3$) ярымүткәргечтәге “электрон газы” Ферми-Дирак бүленеше функциясенә буйсына. Рус телендә мондый “электрон газы” – “вырожденный электронный газ” дип атала, ә ярымүткәргеч өчен “вырожденный полупроводник” дип атала.

“Вырождение” сүзенә бәйле терминнар электрон парамагнетик резонанс (ЭПР) теориясендә [5] дә бар: “спиновое вырождение состояния электрона”, “снятие спинового вырождения”, “вырождение по спину”, “невырожденное спиновое состояние” һ.б. шуңа охшаш терминнар. Бу терминнарның аналоглары атом төше магнетик резонансы (ядерный магнитный резонанс - ЯМР) теориясендә дә кулланыла.

Электрон парамагнетик резонанс күренешенә асылы белән танышык. Иң гади очракны – спин моменты компенсацияләнгән бер электронлы парамагнетик атомнар системасын карыйк. Электронның спин моменты ике капма-каршы юнәлештә булырга мөмкин. Бу ике спин ориентациясе магнитча квант саны m_s белән билгеләнә ($m_s = \pm \frac{1}{2}$). Электронның спин ориентациясенә бәйле энергиясе үзгәрми. Икенче төрлө әйткәндә, электронның спин халәте ике төрлө, ә атомда энергиясе бер үк. Русча бу күренеш “спиновое вырождение состояния” дип атала. Бу очракта электронның халәтен татарча “спинча тәлгәшле халәт” термины белән сурәтләргә була дип саныйбыз.

Спин магнит моментының энергиясе магнит кырында түбәндәгечә билгеләнә:

$$U = -(\mu H) = -(\mu H) \cos \alpha = -\mu_H H,$$
 биредә $\mu_H = \mu \cos \alpha$ – спин магнит моментының H векторы юнәлешенә проекциясе; α – спин магнит моментының H векторына карата авышлык почмагы. Спин магнит моменты проекциясенә зурлыгы Бор магнетонына тигез:

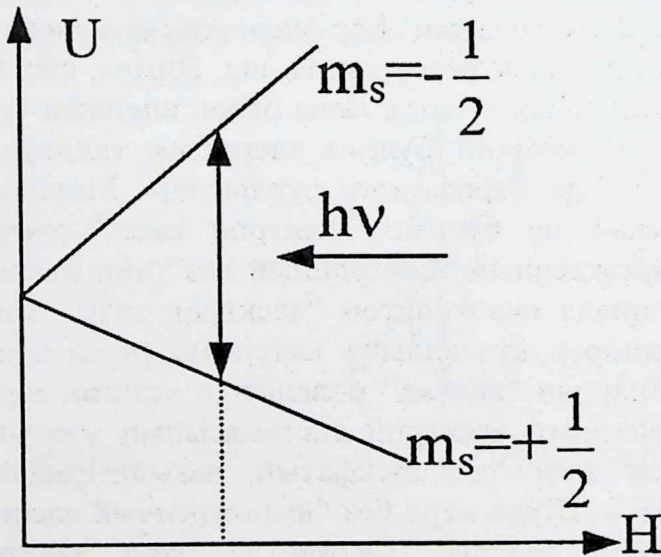
$$\mu_H = \pm \mu_B = \pm \frac{\mu_0 e}{m_0} \cdot \frac{h}{2} = \pm \gamma m_s h = \pm \gamma M_{SH},$$

биредә $\gamma = \frac{\mu_0 e}{m_0}$ – спин гиромагнетик чагыштырмасы; $M_{SH} = m_{sh} = \pm \frac{h}{2}$ – спин механик импульс моментының проекцияләре.

μ_H ны энергия формуласына куйсак, спин моментының магнит кырындагы энергиясен табабыз:

$$U = \mp \frac{\mu_0 e}{m_0} \cdot \frac{h}{2} H = \mp \gamma m_s h H.$$

Бу формуладан ике нәтижә чыгарабыз: беренчедән, спин моментының энергиясе квантлау саны m_s ка бәйле булып, икегә аерыла; икенчедән, спин моментының энергиясе магнит кыры көчәнешлегә H ка бәйле сызыкча үсә (2 рәс.). Квантлау саны $m_s = +\frac{1}{2}$ булган спинның энергиясе “-” тамгалы

2 рәс.

(μ векторы H векторына параллель), димәк аның энергиясе минималь зурлыкта. Квантлау саны $m_s = -\frac{1}{2}$ булган спинның энергиясе “+” билгеле (μ векторы H векторына антипараллель), димәк спинның бу халәте электронның ярсу халәтенә туры килә. Магнит кырында спиннарның квантлау саны m_s ка бәйле аерылу диаграммасы 2нче рәсемдә сурәтләнә. Русча бу күренеш “снятие спинового вырождения электрона в магнитном поле” дип атала. Татарча бу күренешне “магнит кырында электрон халәтенә тәлгәшсезләнүе” дип атарга мөмкин дип саныйбыз.

Спин магнит моментының ике ориентациясенә туры килгән энергияләр аермасы

$$\Delta U = U_{-\frac{1}{2}} - U_{+\frac{1}{2}} = \frac{\mu_0 e h}{m_0} H = 2\mu_0 H.$$

Формуладагы “2” коэффициенты ирекле спиннар системасының спектроскопик таркалу факторы g-фактор дип атала. Шуңа күрә ΔU ны түбәндөгечә язалар:

$$\Delta U = U_{-\frac{1}{2}} - U_{+\frac{1}{2}} = g\mu_B H.$$

Магнит кырына урнаштырылган спиннар системасына квант энергиясе

$$h\nu = \Delta U = g\mu_B H$$

ка тигез булган электромагнетик нурланыш даими тәэсир итсә, спиннар системасында нурланыш йотылуы мөмкин. Бу энергия йотылу резонанс формасында була һәм электрон парамагнетик резонансы (ЭПР) дип атала. Соңгы тигезлек электрон резонансының шартын тасвирлый. Резонанс шарты үтәлеп,

электромагнетик квант йотылганда электрон спины магнит кырына карата үзенең юнәлешен 180° ка алмаштыра. Бу процессның ихтималлыгы ике юнәлештәге спиннар өчен дә бер үк. Димәк, төп халәттәге спин ярситылып, югары энергетик баскычка күтәрелә. Югары энергетик баскычтагы спин релаксация механизмы белән төп халәткә күчерелә һәм яңадан 180° ка әйләнеп, элекке юнәлешенә кайтарыла. Термодинамик жылылык тигезләнеше халәтендәге спиннар системасында түбәндәге төп халәттә ярситылган халәткә караганда спиннар саны күбрәк була. Шул сәбәпле, спиннар системасында электромагнетик энергия йотылу процессы өстенлек ала. Электрон парамагнетик резонансын күзәтү өчен үтә югары ешлыклы $10^3 \div 10^4$ МГц диапазонындагы электромагнетик дулкыннар кулланыла.

ЧЫГАНАКЛАР

1. Ганиев Ф.А. Русско-татарский словарь. – Москва: Русский язык, 1985. – 733 с.
2. Газизов Р.С. Русско-татарский словарь. – Казань: Таткнигоиздат, 1955. Том. 1. – 355 с.
3. Шпольский Д.В. Атомная физика. – Москва: Наука, 1974. Т. 2. – 226 с.
4. Епифанов Г.И. Физика твердого тела – Москва: Высш. школа, 1977. – 287 с.
5. Альтшулер С.А., Козырев Б.М. Электронный парамагнитный резонанс. – Москва: Наука, 1972. – 671 с.

📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖 КИТАП КИШТӘСЕ 📖

Шәймәрдәнов Р.Х., Хужиехмәтов Ә.Н. Татар милли педагогикасы. Югары һәм урта педагогика уку йортлары өчен уку ярдәмлеге. – Казан: Мәгариф, 2007. – 399 б.

Милли мәктәпнең торгызылуы милли педагогикага мөрәҗғәгать итүне таләп итә, замана мөгаллимнәребез алдына милли педагогика белән якыннан танышу, аны барлау-туплау һәм укыту-тәрбия процессында киң, максатка яраштырып куллану бурычларын куя.

Хәзерге көндә укыту-тәрбия процессын алып баручы мөгаллимнәребез, белгечләр буларак, милләтебез педагогикасы мирасы белән якыннан таныш түгел әле.

Бу уку кулланмасы шушы кимчелекне бетерү, урта һәм югары һөнәри педагогика уку йортларында милли педагогика фәнен сайлап алып, электив курс буларак укыту өчен язылган.

РОССИЯДӘ АРХЕОЛОГИЯ ФЭНЕНЕҢ БАШЛАНГЫЧ ЧОРЫ

Фаяз Хужин

ФАЯЗ ШӘРИП улы ХУЖИН – тарих фәннәре докторы, Татарстан Фәннәр академиясенң мөхбир әгъзасы, Ш.Мәржани исемендәге Тарих институтының баш гыйльми хезмәткәре, Татарстанның атказанган фән эшлеклесе, Фән һәм техника өлкәсендә Татарстан дәүләт премиясе лауреаты. Болгар-татар археологиясенә багышланган 400ләп фәнни һәм фәнни-популяр хезмәтләр, шул исәптән 15 китап авторы.

Хужин Ф.Ш. Начальный этап археологической науки в России.

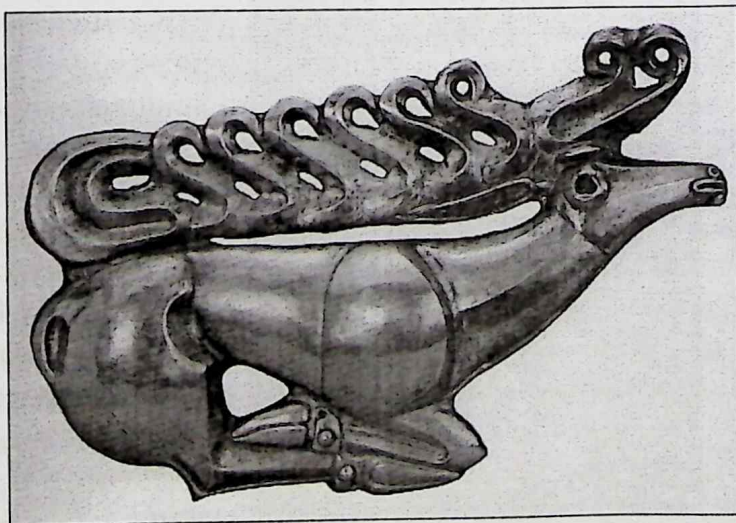
Формирование археологической науки в России начинается в XVIII в., когда были изданы первые указы Петра I и инструкции В.Н. Татищева о правилах сбора древних («куриозных») вещей. Большую роль в становлении археологии сыграли академические экспедиции Г.Ф. Миллера, И.Г. Гмелина, Н.П. Рычкова, И.И. Лепехина, И.Г. Георги, П.С. Палласа в районы Поволжья, Урала и Сибири, открывшие огромное количество новых памятников разных эпох, часть которых исследовалась раскопками. Исследования И.А. Стемпковского античных памятников в Керчи, А.П. Мельгунова, П.А. Дюбрюкса, И.Е. Забелина скифских курганов причерноморских степей, А.С. Уварова средневековых курганов Владимиро-Суздальской земли подготовили необходимую почву, способствовавшую возникновению в конце XIX в. археологической науки со своими целями и задачами, специфичными методами исследования. Яркими представителями русской археологии конца XIX – начала XX в. стали Н.И. Веселовский, В.А. Городцов, А.А. Спицын, Б.В. Фармаковский и др.

Россия археологисенә барлыкка килүе һәм башлангыч чоры, Европа илләрендәге кебек үк, XVIII–XIX гасырларга карый. Борынгылыклар белән кызыксынуның нигезендә табылдыкларның серлеләге ята. Ә сәер табылдыклар атлаган саен очрап кына тора бит ул. Таштан, бакырдан ясалганнары түгел, беренче чиратта, әлбәттә, кешеләрнең игътибарын алтын-көмеш әйберләр жәлеп иткән. Мондый табылдыклар турында мәгълүматлар патша канцеляриясенә бигрәк тә Рус дәүләтенә көньяк төбәкләреннән, Урал, Себер якларыннан еш килеп торган.

Император Петр Беренчене дәүләт эшлеклесе буларак күкләргә чөеп мактыйлар да, канәчкеч патша дип сүтеп тә ташлыйлар. Мондый бәяләмәләрнең икесе дә дәрәслеккә туры килә. Безнең өчен шунысы әһәмиятле: нәкъ менә Петр I 1718 елның 13 февралендә, үз куллары белән язып, археологиянең киләчәк язмышын хәл итәчәк тарихи фәрман (указ) чыгара. Бу фәрмандә шундый юллар бар (үзенчәлекле стилин саклау максатында оригиналдагыча китерәбез): “Ежели кто найдет в земле или в воде какие старые вещи, а именно: камень необыкновенные, кости че-

ловческие или скотские, рыбы или птичьи, не такие, какие у нас ныне есть, а такие да зело велики или малы перед обыкновенным; также какие старые надписи на камнях, железе или меди, или какое старое и ныне необыкновенное оружие, посуду и прочее все, что зело старо – такожь бы приносили, за что будет довольная дача, смотря по вещи... Где найдутца такие, всему делать чертежи”.

Археологиянең фән буларак оеша башлавында әлеге фәрманнарның файдасы күп була: яңа башкалага, Санкт-Петербургтагы Кунсткамерага Россиянең төрле төбәкләрен-

нән, бигрәк тә Себер якларыннан, “куриоз”, ягъни гадәти булмаган, сәер табылдыклар агыла башлай. Кызганычка каршы, күп очракта әлеге табылдыкларның кайдан килеп чыгуы турында мәғълүматлар житәрлек булмый. Шуны искә алып, фәндә “рус тарихының атасы” исемен алган күренекле дәүләт эшлеклесе, биш томлык “Иң борынгы заманнардан алып Россия тарихы” китабының авторы Василий Никитич Татищев археологик күзәтүләр алып барырга сәләтле кешеләр өчен махсус кулланма – “Инструкция” төзи. Биредә борынгы объектларның топографик планын, кеше һәм хайван сәякләрен, алар белән янәшә куелган әйберләрнең нинди тирәнлектә һәм ни рәвешле ятуларын гына түгел, бәлки шул табылдыкларга нисбәтле легенда-риваятьләре дә теркәп калдыруның мәжбүрилегенә хақында күрсәтмәләр бирелгән.

1719 елда Себергә Германиядән махсус чакыртылган профессор Даниил Готлиб Мессершмидт житәкчелегендә беренче фәнни экспедиция жибәрәләр. Себернең географиясен, табиғый байлыктарын, анда яшәүче халыкларның гореф-гадәтләрен, хужалык торышын жентекләп тикшерү белән бергә, экспедиция житәкчесе алдына Петр I фәрманы белән тагын бер өстәмә бурыч куела: “Борынгы каберлекләрдән килеп чыккан табылдыкларны, кеше һәм хайван рәвешендә ясалган әйберләрне, язулы көзгеләрне, таш сыннарны жыеп барырга, Петербургка алып кайтып, барысын да Берг- һәм Мануфактур коллегиягә тапшырырга”. Д.Г. Мессершмидт һәм аның экспедициясенә Тобольскида килеп кушылган швед әсире (онытмыйк: бу вакытта Россия белән Швеция арасында Төньяк сугышы бара) Филипп Иоганн Табберт (Страленберг) Себер археологиясе өчен моңа кадәр күрелмәгән ачышлар ясайлар. 1722 елда Абакан шәһәре янында берничә курган-каберлек казып тикшерелә, жирле халыктан сатып алынган борынгы әйберләрдән менә дигән коллекция туплана, Енисей үзәнендә таш балбаллар, Алтай буйларында таш кыяга уеп ясалган рәсемнәр табыла. Экспедициянең иң зур ачышы, әлбәттә, таш плитәләргә төшерелгән серле тамгалар була. Әлеге тамгаларны Ф.И. Страленберг 1730 елда Стокгольмда басылып чыккан “Европаның һәм Азиянең төньяк-көнчыгыш өлешләре” дигән китабында, атаклы Скандинавия рунна-

рына охшаш булганы өчендер инде, “Себер руннары”, “рун язмалары” дип атый. Дөрөс, бу язмаларның серенә галимнәр озак еллардан соң гына төшенәчәк әле, әмма бүгенге көндә һәркемгә мәғълүм Енисей язмаларын, төрки руннарын беренче тапкыр фәнни әйләнешкә кертәп жибәрү Мессершмидт экспедициясе эшчәнлегенә белән бәйләнгән.

1733 елдан башлап 1743 елга кадәр Россия Фәннәр академиясенә В. Беринг житәкчелегендәге Бөек Төньяк экспедициясе составында тикшерүләр үткәргән Г.Ф. Миллер һәм И.Г. Гмелин отрядлары, алардан берәз соңрак, башлыча 1760-70 елларда эшләгән Н.П. Рычков, И.И. Лепехин, И.Г. Георги, П.С. Паллас экспедицияләре Себер һәм Идел-Урал халыклары археологиясенә үсешенә зур өлеш кертәләр. Үткәрелгән эшләргә хисап рәвешендә язылган фундаменталь хезмәтләрендә әлеге галимнәр үзләре тапкан археологик истәлекләргә тулы тасвирлама биреп кенә калмыйча, аларның төгәл планнарын китерәләр, табылдыкларның рәсемнәрен урнаштыралар, кайсы чорга караганлыктарын нигезлиләр. Жир өстендә ачык беленеп торган курганнар һәм шәһәрлекләр, борынгы металлургия эзләре (шахталар), эпиграфия истәлекләре, мәжүсиләрнең табыну урынна-

ры, каберлекләр янына куелган таш сыннар, тау кыяларына төшерелгән рәсемнәр, архитектура корымаларыннан калган хәрабәләр һәм башка төрле археологик истәлекләр – берсе дә галимнәрнең игътибарыннан читтә калмый.

XVIII гасырда оештырылган академик экспедицияләр эшчәнлегенә тагын бер ягына игътибар итмичә мөмкин түгел, ул да булса – жирле халыктан сатып алынган табылдыклардан бүгенгә көндә дә үзенә фәнни әһәмиятен югалтмаган кыйммәтле археологик коллекцияләр туплау. Эш шунда ки, Себер жирләре Россия дәүләтенә кушылганнан соң бирегә килеп төпләнгән руслар һәм аларга карап жирле халык та борынгы курган каберлекләрен казып, мәстләренә “теге дөньяга” озатканда куелган алтын-көмеш әйберләр эзләү белән шөгыльләнгәннәр. Бу төшемле эш хәтта кайберәүләрнең профессиясенә әверелеп киткән. Хәзер белүбезчә, кыйммәтле металлдан ясалган әйберләр скифлар чорына караган курганнарда аеруча күп булган. Әлбәттә, “кара археологлар” тарафыннан казып чыгарылган табылдыкларның күбесе эзсез югалган, әмма галимнәр кулына килеп эл-әккәннәре Петр I оештырган Кунсткамерага озатыла барган. Әлеге музей нигезендә барлыкка килгән Дәүләт Эрмитажында бүген дә безнең эрага кадәр VII–II гасырларда яшәгән скиф һәм сармат кабиләләренең 200дән артык алтын әйберләре саклана.

Россия археологиясенә фән буларак барлыкка килүендә антик чорга караган истәлекләренә тикшерү өлкәсендә тупланган тәҗрибә дә әһәмиятле урын алып тора. 1770-80 елларга кадәр антик чор истәлекләре тупланган Кара диңгез буйлары Россия империясә составына кермәгәнлектән, борынгы греклар дөньясы белән бәйлә тарихи проблемалар, табигый ки, беркемне дә кызыксындырмаган. Һәм менә Екатерина II Россиянең Константинопольгә (Истамбулга) кадәр жирләренә үзенеке итү турындагы күптәнге хыялын тормышка ашыра, Кара диңгезнең төньяк өлкәләре яулап алына. Кырымда, Таманьда, Керчьта урнашкан атаклы Херсонес, Пантикапей, Фанагория һәм башка антик шәһәр хәрабәләре, борынгылыклар белән кызыксынучы дилетант түрәләренә, бигрәк тә хәрбиләренә тикшеренү объектына әвереләләр. Археология Себердән Кырымга

“күчә”. Берәүләр биредә мәшһүр Овидий күмелгән некропольне эзләп табарга хыяллана, икенчеләре Одиссей Урта диңгездә түгел, бәлки Кара диңгездә сәяхәт кылган дип исбатларга тырыша, кайберәүләрнең исә мифик гиперборей кабиләләрен славяннарның борынгы бабалары итеп күрәселәре килә. Кыскасы, антик культура белән массакүләм төстә мавыга башлыйлар. Бу яхшы аңлашыла да, Көнбатыш илләрендә дә бит: антик чордан күпсанлы язма чыганаclar, менә дигән архитектура истәлекләре, югары сәнгать әсәрләре сакланып калган һәм аларның барысын да бер жепкә бәйләп, археологик материаллар белән чагыштырып аңлатырга мөмкинлек бар. Ә табылдыклары нинди! Себер курганнарыннан чыккан ерткыч хайван сурәтләре генә түгел инде, хушларыңны алырлык матур савыт-саба дисеңме, алтын-көмештән эшләнгән бизәнү әйберләремә, мәрмәрне искиткеч осталык белән шомартып ясалган скульптура әсәрләремә – барысы да бар. Музейларга да житәрлек, читкә сатып жибәрәп, ярыйсы гына байлык тупларга да була. Башта шулай эшлиләр дә: табылдыкларның күп өлеше шәхси коллекцияләрдә утырып кала, соңыннан исә төрле юллар белән чит илләргә озатыла.

Әмма тиздән археологик тикшеренүләренә

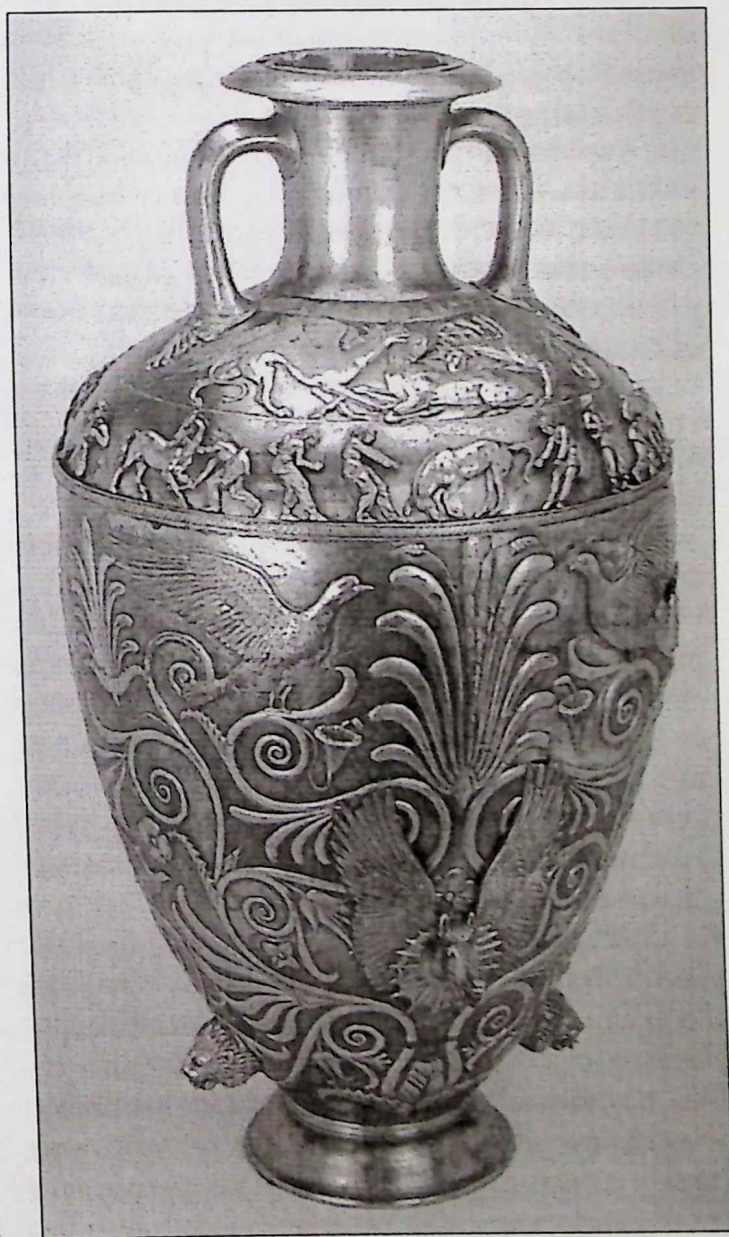
дәүләт контроленә алалар. Казу эшләрен көндәлекләрдә, рәсемнәрдә һәм планнарда документлаштырып бару мәжбүриләштерелә. Аннан соң шунысы да бар – археология белән бит башлыча байлар шөгыльләнә, алар исә чит илләргә чыгып йөриләр, еш кына Грециянең, Италиянең антик истәлекләренә сәяхәт кылалар, музейларда булалар, фәнни әдәбият белән танышып баралар. Боларның барысы да, табигый ки, Россиядәге антик археология үсешенә уңай йогынты ясый. Мәсәлән, Пантикапей харәбәләрен 1811 елдан казый башлаган П.А. Дюбрюкс, бигрәк тә Керчта системалы рәвештә тикшеренүләр башлап жибергән И.А. Стемповский чит ил коллегалары арасында да абруйлы галимнәр рәтендә йөргәннәр. Керч ярымутравында урнашкан Мирмикий, Тиритаку, Аккру, Киммерион шәһәрләренә И.А. Стемповский төшергән топографик планнары, казулар вакытында табылган уникаль материалларны җентекләп өйрәнү нигезендә ясаган күзәтүләр бүгенге көндә дә фәнни кыйммәтләрен югалтмаганнар.

Россия территориясендәге антик истәлекләренә өйрәнүдәге уңышлар нәтижәсе буларак, 1811 елда Феодосиядә, 1825 елда Одессада, 1826 елда Керчта археология музейлары ачыла, 1839 елда Одессада Тарих һәм борынгылыклар җәмгыяте (Одесское общество истории и древностей) оеша. Әлегә җәмгыять Кара диңгез буенда алып барыла торган археологик тикшеренүләргә күзәтчелек итүче һәм галимнәр эшчәнлегенә дәрәҗә юнәлеш бирүче фәнни оешма буларак таныла.

Бу урында шуны искәртеп үтәсем килә: XIX йөз башларына кадәр тарихи әдәбиятта әле б.э. га кадәр IV гасырда ук Платон тарафыннан кулланылган “археология” термины урнашып китә алмый, antiquitates (“древности”, “борынгылыклар”) дигән латин термины өстенлек итә. 1820 еллардан соң гына “археология” сүзе гадәти терминга, туып килүче яңа фәннең рәсми исемеңә әйләнәп китә. Бу очраклы нәрсә түгел, әлбәттә. Россиядә археологик тикшеренүләр озак вакытлар буена табигать фәннәре, бигрәк тә, хәзергечә әйтсәк, физик һәм экономик география кысаларында алып барыла. Антик чор археологиясенә исә сәнгатьнең бер төре дип кенә караганнар. Шуңа күрә дә XVIII гасырда оештырылган

күпсанлы академик экспедицияләр беренче чиратта Россиягә чагыштырмача күптән түгел генә кушылган җирләренң табигый байлыкларын, халкының гореф-гадәтләрен, телен, традицион культурасын өйрәнгәннәр (чөнки боларны белмичә, яңа җирләренә кирәгенчә үзләштереп булмый), тарихка, бигрәк тә аның борынгы чорларына игътибар бик аз булган. Чыннан да, беренче экспедицияләр башта Идел-Урал буйларына, аннан соң Себергә, аннан инде Кырым якларына чыгып китә бит.

Россиянең үзәк губерналары XVIII гасырда археологик яктан бөтенләй диярлек өйрәнелмәгән. Сәбәбе бик гади – бөтен яктан да азмы-күпме билгеле регионнар, табигый байлыклары да күптән үзләштерелгән, яңаларын ачарга өмет юк. Очраклы рәвештә табылган борынгылыклар арасында исә алтын-көмеш әйберләр аз. Шулай да, 1812 елгы Ватан сугы-

шыннан соң, рус халкын ватанпәрвәрлек, патшага тутрылык рухында максатчан тәрбияләү ихтыяжы килеп тугач, тарихка мөрәжәгать итәргә кирәк табалар. Н.М. Карамзинның 12 томлык “Россия дәүләте тарихы” Петр I хакимиятенә кадәргә чорларның да романтикасын ачып бирә, Киев Русе кенәзләренең идеаллаштырылган якты образы тудырыла.

Карамзинның яңа ачышлары белән рухланган митрополит Е. Болховитинов үзенең дустан, отставкадагы чиновник К. Лохвицкий белән бергәләп 1824 елда Киевның атаклы Десятинная чиркәвен, дәресрәгә, аның хәрабәләрен казып чыгарырга карар кыла. Ике ай эчендә эшләрен төгәлләп тә куялар. Табылдыклар беркемне дә кызыксындырмый, аларны жыеп та бармыйлар. Матур фреска кисәкләре халык арасында таралып бетә, алтын-көмеш бизәнү әйберләреннән төреләр коеп, сатуга чыгаралар. Борынгы храмның “натурадан төшерелгән” планы турында күренекле совет археологы, профессор М.К. Каргер болай дип язып калдырган: “Этот план представлял собою чудовищную по своему невежеству и неправдоподобию фантазию, не дававшую даже приблизительного представления о памятнике».

1820 нче елларда Д. Тихомиров Иске Рязаньда XII гасырда төзелгән Борис һәм Глеб соборын казып чыгара. Археологик эшләр Чернигов, Смоленск, Псков, Иске Ладога кебек борынгы рус шәһәрләрендә дә үткәрелә. Тикшеренү объекты итеп нишләп шул шәһәрләрне сайлаганнар соң дигән сорауга галимнәр үзләре болай дип җавап бирә: бе-

ренчедән, биредә борынгы православие чиркәүләрен казып чыгару мөмкинлегә бар, икенчедән, бу шәһәрләрдә еш кына алтын-көмеш хәзинәләр табылып тора (һәм, әйтергә кирәк, бүгенгә кадәр). Дөресен әйткәндә, нәкъ менә шул хәзинәләр кызыксындырган да инде әүвәлге “археологларны”.

XIX йөз урталарында граф А.С. Уваров тарафыннан үткәрелгән казу эшләрен әле хәзер дә археология дәрәсләкләрендә шул вакыттагы фәннең үсеш дәрәжәсен ачык күрсәтеп торучы факт буларак китерәләр. Өчдүрт ел эчендә А.С. Уваров, күрше-тирә авылларынан жыелган крепостной крестьяннар хезмәтен кулланып, Владимир-Суздаль төбегендә урнашкан 7729 (!) курганны акта-рып ташлый (тикшерә дип әйтергә тел бармый). VII–XIV гасыр каберлекләреннән чыккан “байлыкны” – музей экспонатлары булырдай матур әйберләргә – бөтенесен бергә бу-таштырып, капчыкларга тутырып баралар. Егерме алты яшьлек дилетант-археолог, әлбәттә, дөрес казу ысулларын бөтенләй белми – кеше сөякләрен, “кирәкмәгән” табылдыкларны документлаштырмыйча, рәсемгә алмыйча гына юкка чыгаралар. Соңыннан атаклы рус археологы А.А. Спицын Уваров казылмалары турында болай дип язды: “При поступлении вещей в Румянцевский музей они представляли в полном смысле беспорядочную груду материала, так как при них не было описи с отметками, из какого кургана каждая вещь происходит. Все вещи коллекции смеша-

Н.И. Веселовский

лись в серую одноцветную массу, безразличную для мужчин и женщин, для прадеда, деда и внука, для туземца и пришельца. Грандиозные раскопки 1851-54 годов в Суздальской области будут долго оплакиваться наукой и служить грозным предостережением для всех любителей массовых раскопок”.

Ни генә булмасын, шул ук аристократ-дилетант А.С. Уваров рус археологиясенен үсешендә күренекле урын алып тора. Нәкъ менә аның башлангычы белән 1846 елда Петербургта Археология-нумизматика, 1851 елда Рус археологиясе, 1864 елда Мәскәү археология жәмгыятьләре төзелә. Бу жәмгыятьләр казу эшләренә акча табу, күргәзмәләр һәм музейлар оештыру, китаплар бастырып чыгару белән шөгыльләнәләр, ике-өч ел саен Бөтен-россия археологик съездларын үткәреп тора-лар (1877 елда IV съезд Казанда үткәрелә).

XIX йөздә галимнәр әкрәнләп башка төр археологик истәлекләргә дә игътибарларын юнәлтәләр. Мәсәлән, балчыктан өелгән валлар белән уратып алынган борынгы шөһәрлекләр табыла, тик аларны озак вакытлар буена шөһәр калдыклары дип түгел, бәлки борынгы ыруглык жәмгыятендә һәм урта гасырларда яшәгән кешеләренң, башлыча славяннарның, табыну урыннары (святылище) дип аңлатып киләләр. Бары тик 1873 елда гына тарихчы Д.Я. Самоквасов “Россиянең борынгы шөһәрләре” дигән китабында бу истәлекләренң чын асылын ачып бирә, рус елъязмаларында телгә алынган һәм соңыннан юкка чыккан шөһәр-крепостьларның картасын төзеп, аларның әлеге шөһәрлекләр белән тәңгәл килүләрен күрсәтә. Кайберләрен казып карарга да омтылышлар була, тик музейларга куярдай кыйммәтле, матур әйберләр табылмагач, бу эш белән шөгыльләнәргә теләүчеләр булмый. Урта гасырларга караган рус шөһәрләрен тикшерү совет чорында гына киң колач ала.

Ә менә Россиянең көньяк киңлекләрендә таралып утырган скиф курганнарын бик теләп казыйлар (әлбәттә инде, чын профессионаллар түгел). Б.э. га кадәр VI гасырда

яшәгән скифларның кабилә юлбашчысы күмелгән Литой курганы әле 1763 елда ук генерал А.П. Мельгунов тарафыннан тикшерелә. 1830 елда Керчь шөһәре янында француз П.А. Дюбрюкс Куль-Оба, 1862-63 елларда И.Е. Забелин Чертомлык, 1903-04 елларда Д.Г. Шульц Келермес, 1912-13 елларда Н.И. Веселовский Солоха курганнарын казый. Б.э. га кадәр VII–IV гасырларга караган әлеге курганнар скиф археологиясенен атаклы истәлекләреннән санала. Кайберләренң диаметры 200-350, биеклеге 15-20 метрга җитә. Күмелгән кешеләр янында дистәләгән, хәтта йөзләгән, ә Чертомлык курганында исә дүрт меңгә якын алтын әйбер табылган. Ә бит бу каберлекләренң күбесе инде борынгы заманнарда ук таланган булган. Шуны да әйтеп үтим: Келермес курганыннан чыккан әйберләренң бер өлеше генә Эрмитажга тапшырылган, күбесен исә, соңыннан билгеле булганча, намуссыз археолог-дилетант, тарихка

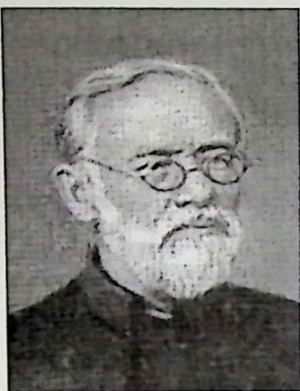

В.А. Городцов

“алдакчы һәм карак” исем белән кереп калган Д.Г. Шульц үзәндә калдырган, чит кешеләргә сатып жибергән. Куль-Оба курганын П. Дюбрюкс тикшеренүләр алып барган чорда, төнлә килеп, күрше-тирә авыл кешеләре талап китә (мисалларны тагын да дәвам итәргә мөмкин). Шуңа да карамастан, табылдыкларның бүгенге көнгә кадәр сакланып калганнары да сан ягыннан хәтсез, сыйфат ягыннан сокланырлык. Һәрхәлдә, югарыда санап үтелгән скиф курганнарын, аларда табылган борынгы сәнгать шедеврларын һәркем диярлек белә, чөнки Солоханың алтын тарагы, Чертомлыкның көмеш вазасы, Куль-Обаның алтын-көмеш савыты һәм аларга төшерелгән реалистик сурәтләр мәктәп дәрәслекләрендә урын алган, табылдыкларны Эрмитаж, Дәүләт тарих музейе экспозицияләрендә дә күрергә мөмкин.

“Кызганыч, дилетантлар дәрәжәсендә генә тикшерелгән шул әлеге истәлекләр”, – дип озак уфтанырга мөмкин, әлбәттә. Ниш-лисең, заманы шундый булган, Европа илләрендә дә археологиянең фән буларак форма-

лашуы охшаш юллар белән барган ич. Шул дилетантларның, һәвәскәрләрнең ачы тәҗрибәсен ижади, тәнкыйди күзлектән карап үзләштерү нигезендә соңыннан чын археологлар үсеп чыга да инде. XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы археологиясен алып ка-

А.А. Спицын

рыйк. Әле генә телгә алынган Солоха һәм скифларның башка курганнарын, Урта Азиядә Сәмәрканд, Мерв кебек шәһәрләрне казып тикшергән *Николай Иванович Веселовскийның* (1848-1918) хезмәтләре бүгенге фән күзлегеннән караганда да тел-теш тидерерлек түгел, шуңа күрә дә без аны скиф һәм Урта Азия археологиясенә нигез салучыларның берсе дип атыйбыз.

Үзенең фәнни эшчәнлеген шушы чорда башлап җибәргән мәшһүр рус археологы *Василий Алексеевич Городцов* (1880-1945) Көнчыгыш Европа далаларында сибелеп утырган гади курганнарны беренчеләрдән булып казып башлый һәм аларның бронза гасырында (б.э. га кадәр II меңьеллык) яшәгән кабиләләр тарафыннан калдырылган истәлекләр булуын исбатлый. Бу кабиләләрнең күмү йолаларын, тормыш-көнкүрешендәге үзенчәлекләрен өйрәнә, В.А. Городцов аларны аерым археологик культураларга бүлә (катакомба, бура, полтавкино һ.б.), һәр культураның хронологиясен дәлилли. Бронза гасырын өйрәнүчеләр өчен Городцов хезмәтләре бүгенге көндә дә файдалы ярдәмлек булып хезмәт итәләр.

XIX гасыр ахырында тагын бер атаклы рус археологының – *Александр Андреевич Спицынның* (1858-1931) фәнни эшчәнлеген башлана. 1880-90 елларда ул Вятка һәм Казан губерналарында разведка һәм казу эшләре үткәрә (Алабугадагы “Шайтан” шәһәрче-

ген дә тикшерә), аннан соң славян-рус археологиясе белән шөгыльләнә башлый. А.А. Спицын хатын-кыз бизәнү әйберләренен (беренче чиратта, чигә алкаларының) типологиясен төзи, һәр типның географик яктан таралышын картага төшерә һәм, елъязма чыганаclarын кулланып, славян кабиләләренен географик урынын, территориясен билгели. Археологидә картография ысулы хәзер дә уңышлы кулланыла.

Россиядә антик чор истәлекләре белән XVIII гасыр ахырларында ук шөгыльләнә башлыйлар дигән идек. Әмма антик археологиягә чын фән дәрәжәсенә кадәр үсеп җитү өчен тагын йөз ел чамасы вакыт кирәк була әле. Бу өлкәдә талантлы рус археологы *Борис Владимирович Фармаковский* (1870-1928) хезмәтләре дөньякүләм танылу алдылар. Ул Кара

Б.В. Фармаковский

диңгезнең төньягында урнашкан грек шәһәре Оливияне казыганда беренче мәртәбә стратиграфик ысул кулланып, һәр табылдыкны, борынгы корылманы культура катламына, аның аерым горизонтларына бәйләп тикшерә, анализны язма чыганаclarдан алынган мәгълүматлар белән баста

һәм шул нигездә шәһәрнең меңьеллык тарихын яңадан торгыза, объектив реконструкциясен тәкъдим итә. Шулай итеп, Россиядә археологиянен мәстәкыйль фән буларак формалашуы XIX гасыр ахырына кадәр дәвам итә. Ниһаять, археология истәлекләре тарихыбызның язма документлар белән тәэмин ителмәгән иң борынгы чорларын өйрәнүдә бай информация бирә алырдай тарихи чыгак статусы ала, бу чыганаclarны өйрәнүдә шул фәнгә генә хас махсус ысуллар (стратиграфия, типология, картография һ.б.) барлыкка килә.

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясәдә

2007 елның 19-22 сентябрәдә Казан шәһәрәдә I Бөтендөнъя татар галимнәре форумы булды. Аны Татарстан Республикасы фәннәр академиясә һәм

Бөтендөнъя татар конгрессы оештырдылар.

Халкыбыз кебек үк, татар галимнәре дә дөнъяның төрле кыйтгаларына таралып яшиләр, төрле фәннәр белән шөгыйльләнеләр һәм иҗат ителәр. Татар галимнәре элек төрле конференцияләрдә, симпозиумнарда, семинарларда һәм жыелышларда гел катнашып торсалар да, алар шушылай максатчан итеп беренче тапкыр очраштылар.

Форумда дөнъяның дистәләгән ерак һәм якын чит илләреннән (Германия, АКШ, Кытай, Румыния, Казахстан, Үзбәкстан, Төркия һ.б.) һәм Россиянең төрле төбәкләреннән 250гә якын һәм Татарстанның үзеннән дә шул кадәр – барлыгы 500гә якын галим катнашты.

ТР Фәннәр академиясә президенты академик Әхмәт Мазһаров ТФАнең зур залында

Форумның пленар утырышын ачып жибергәннән соң, анда катнашучыларны ТР Дәүләт советы рәисе, сәясәт фәннәре докторы Фәрит Мөхәммәтшин сәламләде:

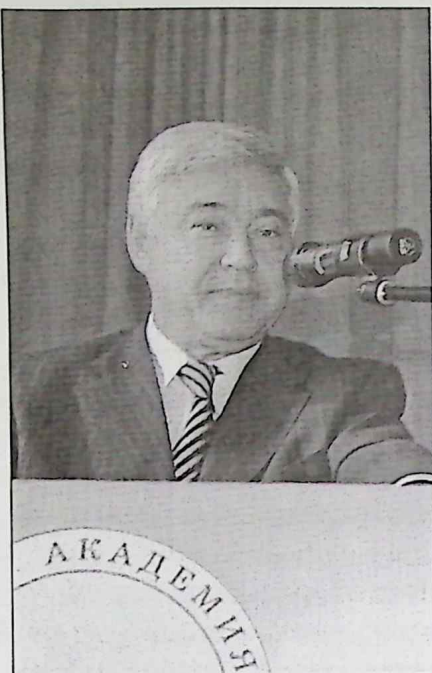
«Бу залда татар халкының акыл элитасы – фәннең язмышы, илнең интеллектуаль киләчәгә өчен аеруча җаваплы кешеләр жыелган дисәм, арттыру булмастыр. Без һәммәбез халкыбыз язмышына, милли культурага һәм телгә битараф түгел.

Фән кешеләре, язучы һәм рәссамнар белән беррәттән, һәрвакыт милләтнең төсен билгеләп килделәр. Халыкның акылын формалаштыруда аларның роле бәяләп булмаслык. Наман үсә барган глобализация, милләт һәм тел чикләре бетү шартларында галимнәр үз халкының мәдәниятен, бердәйлеген саклау өчен аеруча җаваплы.

Күп гасырлар дәвамында халкыбызның рухи мәркәзе булган борынгы, мең яшьлек Казанда бүген татар галимнәре жыелу символик мәгънәгә ия. Ул Татарстанда милләтнең бердәйлеген, туган телне, милли культураны саклау проблемасына зур җаваплык белән карауларын тагын бер кат исбатлай. Интеллектуаль бай һәм сәләтле халкыбызның абруен һәм мөмкинлекләрен яңа биекләккә күтәрү өчен күп нәрсә эшләнә. Сөз, галимнәр, бу эшнен, иҗтимагый үсешнен алгы сызыгында

торасыз... Нәкъ менә рухи элита вәкилләре үз халыкларының культурасын, гайләләренен шәжәрәсен беләләр һәм истә тоталар, туган телнең һәм тулаем этносның язмышы өчен борчылалар. Фәнни көчләренә берләштерү, ватандашлар белән даими бәйләнешләр булдыру өчен Та-

тарстан галимнәренә милли потенциалын ачыклаулары миңа бик вакытлы булып тоела.

Татарстан Фәннәр академиясе миллиләтнең чын интеллектуаль үзәгенә әверелде дип ышанып әйтергә мөмкин. ТРФА әгъзаларының яртысыннан артыгы (124тән 79ы) татарлар. Республикабыздагы фән докторларының яртысы диярлек (1323тән 586сы) татар халкы вәкилләре... Галимнәр үз үрнәгә һәм мәгърифәтчелек эшчәнлегенә белән туган телне, милли мәдәниятне саклауга һәм үстерүгә ярдәм итәргә тиешләр. Татарстанның фәнни-техник сферасы, икътисади үсешне масштаблары һәм яңарту темплары, бу өлкәләрдә алга чыгу, ахыр чиктә, нәкъ менә сезнең тырышлыкка бәйле...

Фөнгә таянып кына вакыт таләпләренә, катлаулы һәм җаваплы сорауларга дәрәҗә җавап бирергә мөмкин. Чөнки фәнни потенциал, башкалардан тыш, икътисади һәм социаль үсешнең иң мөһим ресурсы. Шуңа күрә фәнни эзләнүләргә, мәгариф өлкәсенә актив ярдәм күрсәтү безнең дәүләт сәясәтенең приоритеты булды һәм булып кала».

Чыгышының ахырында Ф.Х. Мөхәмәтшин Татарстан Президенты Минтимер Шәймиевның Форум делегатларына сәламен җиткерде. Анда түбәндәгеләр сүзләрдә бар:

«Бүген республикада бөтен дөньяда мәгълүм булган, Татарстан фәнни мәктәпләренең казанышларына һәм эшләнмәләренә нигезләнгән күп кенә максатчан инновацион программалар гамәлгә ашырыла. Форумда катнашучыларның гаять зур интеллектуаль потенциалы һәм шулай

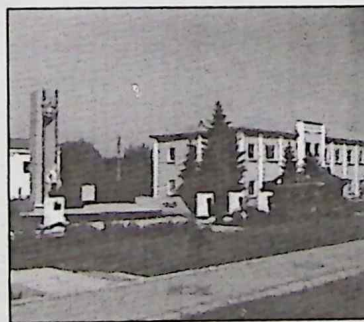
ук форум дөвамында урнашкан күпьяклы фәнни багланлылар изге эшкә – халкыбызның үсешенә һәм казанышына хезмәт итәр, дип ышанам».

Пленар утырышта күп чыгышлар һәм докладлар булды. Шулар арасында ТРФА президенты Әхмәт Мазһаровның Фәннәр академиясе эшчәнлегенә һәм аның Татарстанның инновацион үсешен тәэмин итүдәгеләре, Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитеты рәисе Ринат Закировның миллиләтне үстерүдә галимнәренә ролен, ТРның икътисад министры урынбасары Алевтина Кудрявцеваның республиканың икътисади хәле, Германиядәге астрофизика җәмгыяте Макс Планк исемендәге институты директоры Рәшит Сүнәевнең безнең галәмдәгеләре урыныбыз, РФАның Океонология фәнни-тикшеренү институты директоры Р.И. Нигъмәтуллинның XXI гасыр энергетикасы турындагы һ.б. докладлар бар иде.

Икенче көнне Форум үзенең эшен «Казан» милли-мәдәни үзәгендә ике секциягә – гуманитар фәннәр һәм табигый һәм техник фәннәр секцияләренә бүленеп дөвам итте. Шулар үк көнне Форумның нәтиҗәләренә йомгак ясалды һәм аның карары кабул ителде. ТРФА Президиумы һәм Бөтендөнья татар конгрессы фикере буенча, Татарстан Республикасының социаль-икътисади үсешен тизләтү, миллиләтнең рухи байлыгын саклау һәм арттыру максатында бүген татар галимнәренә интеллектуаль элитасын берләштерә торган Координацион Совет төзү өчен тулы нигез бар.

Рәшит Шакирҗанов

Г. Ибраһимов исемендәге ТӘҺСИ галимнәре Апаста

12 ноябрь көнне Апаста «Җамал Вәлиди – энциклопедист галим» дигән фәнни-гамәли конференция булып узды. Ул атаклы тел галиме, күренекле тәнкыйтьче,

публицист һәм фәлсәфәче Җамал Вәлидинең тууына 120 ел тулуга багышланган иде. Конференция Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Татар-

стан Республикасының Апас муниципаль районы хакимияте һәм Казандагы “Апас” якташлык жәмгыяте тарафыннан оештырылды.

Республикабыз күренекле язучыларга, галимнәргә, сәнгать осталарына бик бай. Аларның күбесенең туган көннәре, юбилейлары зур залларда күпсанлы жәмәгәтьчелек һәм хөкүмәт житәкчеләре катнашында тантаналы шартларда билгеләп үтелә. Бу күркәм һәм кирәкле гамәл. Зур шәхескә, талант иясенә хөрмәт һәркайда һәм һәрвакыт шундый булырга тиеш.

Әмма, ни кызганыч, мондый бәхет барлык бөекләребезгә дә елмаймый шул. Без моны Жамал Вәлиди мисалында күрәбез.

Күпләргә мәгълүм, Жамал Вәлиди “солтангалиевчеләр белән бәйләнештә торып, совет властена каршы көрәшкән буржуаз интеллигентлар төркеменең житәкчесе булуда, халык арасында һәм матбугатта буржуаз милли идеяләр таратуда” гаепләнеп, 1931 елның 6 маенда кулга алына, төрмәгә ябыла һәм анда ел ярым буена барган мыскыллауларга, физик кыйнауларга түзә алмыйча, 1932 елның 30 ноябрендә төрмә койкасында жан бирә. Кулга алынган көннән башлап, әдипнең исеме КПССның XX съездына кадәр, ә татар матбугатында 1959 елда “Совет әдәбияты” журналында Гали ага Халитнең “Әдәби тәнкыйтебезнең югалмас сәхифәләре” исемле мәкаләсе чыкканга кадәр телгә алынмады. Ләкин иң гәҗәпләндергәнә шул: акланганнан, ягъни ре-

билитацияләнгәннән соң да исемнең, күпкырлы мирасының жәмәгәтьчелеккә билгесез булып калуы. Галимнең тууына 100 ел тулу уңаеннан “Социалистик Татарстан” газетасында (1987 ел, 13 октябрь) басылып чыккан язмасында халык язучысы М.Мәһдиев бу турыда менә болай ди: “Тарихыбыз бай: менә соңгы ун елда шундый бер “полоса”га килеп кердек, әдәбият, иҗтимагый фикер өлкәсендәге зур эшлеклеләребезнең йөз еллык юбилейларын уздырабыз. Г.Колахметов, Ф.Әмирхан, Г.Тукай, Г.Ибраһимов, Г.Газиз, К.Тинчурин... Менә шул төркемдә – талантларын 1905 ел революциясе ачып жибәргән, шул революциядән соң бик тиз генә “халыкка хезмәткә” күчкән кешеләр арасында исеме бүгенге яш буынга бөтенләй таныш булмаган үзгәчәлеккә бер галим – Жамалетдин Вәлидов та бар. Аның тууына йөз ел”. Бу фикернең дәрәсегә тәнкыйтьче Р.Мостафин сүзләре белән дә раслана. Жамал Вәлидинең тууына 110 ел тулу уңаеннан язган “Жамал Вәлиди фажигәсе” (“Татарстан” журналы, 1998, № 5/6) исемле мәкаләсендә ул мондый сүзләр язган: “Узган елның октябрендә атаклы тел галиме, күренекле тәнкыйтьче, публицист һәм фәлсәфәче Жамал Вәлидинең тууына 110 ел тулган иде. Әмма киң жәмәгәтьчелек бу юбилейны зурлап билгеләп үтүне кирәк тапмады. Ә бит, юкса, Жамал Вәлиди – гасыр башы әдәби хәрәтән әйдәүчеләрнең берсе булудан бигрәк, якты,

үзенчәлекле шөхес тә. Нәкъ менә шундый шөхесләр тарихның йөзен, милләтнең намусын билгелиләр дә инде.”

Быел 12 октябрьдә Жамал Вәлидинең тууына 120 ел булды. Шушы дата якынлашкан саен М.Мәһдиев һәм Р.Мостафин әйткән сүzlәр безгә һич тынгылык бирмәде. Галимнең бу олы юбилее аның 90, 100, 110 еллыклары дәрәжәсендә һич калдырырга ярамый иде. Бу гаделсезлеккә Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, Апас муниципаль районы хакимияте һәм Казандагы «Апас» якташлык жәмгыяте житәкчеләре дә риза булмады. Алар галимнең бүген дә жәмәгәтчелеккә билгесез булып калуы белән килешмәделәр. Әдипнең тууына 120 ел тулу уңаеннан, аларның

ризалыгы, турыдан-туры булышлыгы һәм матди ярдәме белән күп чаралар планлаштырылды, шунысы куанычлы – аларның барысы да үтәлдә. Мәсәлән, 27 сентябрь көнне институтта киңәйтелгән Гыйльми совет утырышы үтте, газета-журнал битләрендә күпсанлы мәкаләләр басылды, радиодан тапшырулар яңгырады, мәктәпләрдә, музейларда, мәдәният йортларында укучылар белән очрашулар үткөрелде. 30 октябрь көнне Апас урта мәктәбендә уздырылган “Күренекле галим Жамал Вәлидинең тор-

мышы һәм иҗат юлы” дигән укучылар конференциясе дә игътибарга лаек. Анда 17 укучы әдипнең тормышы һәм иҗатына караган тирән эчтәлекле доклад укыды. Конференция эшендә Г.Ибраһимов исемендәге институт галимнәре Ш.Асылгәрәев, И.Бәширова һәм З.Мөхәммәтшиннарның катнашуы укучылар һәм укытучылар күңеленә бигрәк тә хуш килде.

Юбилейга әзерлек чаралары планында галимнең “Сайланма хезмәтләр”ен бастырып чыгару да каралган иде. Бу пункт иң авырдан булуга карамастан, вакытында үтәлдә. Казанның “Мәгариф” нәшриятендә галимнең тел өлкәсенә караган 22 басма табак күләмендә “Сайланма хезмәтләр”е дөнья күрдә.

Иң зур чараларның берсе – галимнең туган төбәгендә Апаста 12 ноябрьдә үткән республика фәнни-гамәли конференция булды. Анда укылган докладлар жыентык булып басылып чыкты. Аларда Жамал Вәлидинең тормыш юлы һәм олы гыйльми мирасы хәзерге заман таләпләре югарылыгында яктыртыла һәм киләчәктә башкарыласы перспектив юнәлешләр билгеләнә.

Институт житәкчелеге һәм галимнәре Апаста республика фәнни-гамәли конферен-

циясен уздыру мәшәкатьләрен, галимнең “Сайланма хезмәтләр”ен һәм конференция материалларын бастырып чыгару чыгымнарын үз өстенә алган өчен Апас муниципаль районы хакимияте, Казандагы “Апас” якташлык жәмгыяте житәкчеләренә рәхмәтлеләр. Шулай ук бу хезмәтләрне тиз арада китап итеп бастырып чыгарганны өчен “Мәгариф” һәм “Алма-Лит” нәшриятләре житәкчеләренә дә рәхмәт белдереләр.

Шәрифҗан Асылгәрәев

2007 ЕЛДА БАСЫЛГАН МӘКАЛӘЛӘР ИСЕМЛЕГЕ

БӨТЕНДӨНЬЯ ТАТАР КОНГРЕССЫНЫҢ ДҮРТЕНЧЕ СЪЕЗДЫН КАРШЫЛАП

Закиров Р. Халкыбыз гомер бакый зыялы, акыллы кешеләргә бай булды, № 4.
Бөтендөнья татар когрессының Башкарма комитеты ельязмасыннан, № 4.

ГАЛИМЖАН ИБРАҺИМОВНЫҢ ТУУЫНА 120 ЕЛ

Асылгәрәев Ш. Галимжан Ибраһимовның татар имлясы өлкәсендәге эшчәнлегә, №2.
Бәширова И. Галимжан Ибраһимов турында трилогия (авторның сәнгатьле сөйләм үзенчәлегә), №2.
Вәлиди Ж. Галимжан Ибраһимовның тел мәйданындагы хезмәтләре, №2.

«ФӘН ҺӘМ ТЕЛ» ЖУРНАЛЫНА 10 ЕЛ

Әхмәдиев Ф. Баш редактор сүзе, №3.
Журнал битләрендә – мәшһүр галимнәребез, №3.

ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ, ТАРИХ

Алиева Г. Ижтимагый-сәяси лексиканы өйрәнү чыганакалары, №3.
Асылгәрәев Ш. Яшьли киткән галим, №4.
Бәдретдинов Р. Афзал Таһиров – язучы, дөүләт һәм җәмәгать эшлеклесе, №4.
Бәширова И. Киң кырлы галим, №3.
Бятикова О. Кайбер балык тоту кирәк-яракалары атамаларының этимологиясенә карата, №2.
Бятикова О. Чуртан ихтионимына тарихи чагыштырма анализ, №3.
Ганиев Ф. Татар тел белеменә нигез ташларын салучы галимнәргә берсе, №1.
Әхмәтжанов М. Бируни сызган дөнья картасы, №1.
Әхмәтжанов М. Мулла Морад Ишанов картасы, №2.
Әхмәтжанов М. Татар халык медицинасы, №3.
Зарипова Р. Тукай һәм Сүнчәләйнең үзара мөнәсәбәтләре, №1.
Зарипова Р. Тормыш һәм иҗат сынаулары аша, №2.
Зәкиев М. Болгар бабаларыбыз ни өчен *сакалиба* дип аталган, №2.
Зәкиев М. Татар халкының лингвистик тамырлары һәм аны саклап калу проблемалары, №4.
Җамалетдинов Л. Академик Радлов архивындагы татар әкиятләре, №1.
Җамалетдинов Л. Татар әкиятләре дөнья әкиятләре каталогында, №2.
Маткулова Ч. «Идегәй» дастанында чагыштырулар, №3.
Миңнегулов Х. Мөһажирлектәге татар әдәбияты: аны өйрәнү, тарихи ватанга кайтару мәсьәләләре, №4.
Рамазанова Д. Гайнетдин Әхмәровның тел гыйлеме өлкәсендәге эшчәнлегә, №1.
Садыйкова А. Иң әүвәл кирәк нәрсә – иман дигән, №1.
Садыйкова А. Төрәк шагыйре Юныс Әмрә иҗатында мөнәҗәт, №2.
Садыйкова З. Татар сөйләшләрендә кайбер борынгы озынлык үлчәү берәмлекләре атамалары, №4.
Сөләйманова Л. XX йөз татар әдәбиятында Фатыйх Әмирханның «Хәят» повесте, №3.
Сөләйманова Л. Закир Һади иҗатында жанр һәм стиль үзенчәлекләре, №4.
Фәрхетдинова А. «Түләк һәм Сусылу» дастанындагы ялгызлык исемнәре, №1.
Хәйретдинова Т. Ел фасыллары атамалары, №1.
Шаһиев Р. Татар микротопонимиясенә концептуальләшкән семантик кыры, №3.
Юматова М. Яңа икътисад терминологиясе һәм аның үсеш юллары, №3.

МӘШҺҮР ГАЛИМНӘРЕБЕЗ

АЛЬФРЕД ХАЛИКОВ: Хужин Ф. Гадилик һәм бөеклек үрнәге, №1.
Халиков Н. Әтием турында берәз хатирәләр, №1.
ШӘҮКӘТ ХӘБИБУЛЛИН: Камалов А. Мәшһүр галим һәм педагог, №2.
Ризванов Н. Өлкән дуслым Шәүкәт абый, №2.
ҖАМАЛ ВӘЛИДИ: Асылгәрәев Ш. Җамал Вәлиди – акыл иясе, энциклопедист галим, №3.
ЗӘЙНӘП ЯКУПОВА: Фәтхуллин И. Якупова ысулы буенча..., №4.
Мифтахова Н. Яңа яшәешне каршы ала иде..., №4.
Гыйззәтуллин Н. Без аның белән горуруланабыз, №4.

МИЛЛИ МӘГАРИФ

Гайзәтуллина Ә. Укучыларның фәнни җәмгыяте, №1.
Галимов Д., Даутов Г., Тимеркәев Б. Рус телендәге «вырождение» сүзенә бәйле физик терминнарның татар телендәге аналоглары, №4.

Исламов Ф. Икетеллек өлкәсендә эшләгән галим, №1.
Исламов Ф. Халык академиклары, №2.
Мөбәрәкжанов Г. Математика укытуның хәзерге проблемалары, №3.
Сабитова И. Сүзьясалыш оялары һәм аларның структур төрләре, №2.
Шәрәфетдинова З. Татар телендә кешегә бәйләнешле аваз ияртемнәре, №1.

БЕЗНЕҢ ЮБИЛЯРЛАР

Гомәр Фәез улы Саттаровка 75 яшь, №3.
Рөстәм Гали улы Мингалимовка 70 яшь, №3.

ФӘН ҺӘМ ГАМӘЛ

Вәлиуллин М., Гыйлажев Д. Үзеннән-үзе көйләнә торган табигый җилләтү системасы, №3.
Гайсин Н., Ильясов Ә. Сыеклыкларда магнитик кросс-корреляция эффектлары, №3.
Галиева Л., Галәветдинов И. Алгебраик санның минималь күпбуынын табу ысуллары, №3.
Ильясов Ә., Гайсин Н. Медицина диагностикасында ТМР-томография, №2.
Камалов А., Хәмидуллина А. Эллиптик аркага җил тәэсирен хисаплау, №1.
Мазһаров Ә. Татарстанның инновацион үсешен тәэмин итү өчен милләттәш галимнәрне бергә туплауда фәннәр академиясенең роле, №4.
Михайлов М. Бала умырткалыгының туганда җәрәхәтләнүен рентген ярдәмендә диагнозлау, №1.

ФӘНГӘ КЕРЕШ

Камалов А., Шакиржанов Р. Механика тарихыннан, №1, 2.
Хужин Ф. Археология фәнненең чишмә башы, №3.
Хужин Ф. Россиядә археология фәнненең башлангыч чоры, №4.

КИТАП КИШТӘСЕ

Баязитова Ф. Аш-су һәм халык традицияләре лексикасы, №4.
Вәлиуллин Р. Татар мәктәп-мәдрәсәләре өчен гуманитар фәннәр буенча дәреслекләр (XIX йөз азагы – XX йөз башы), №1.
Әбелгазый Баһадир Хан. Шәжәрәи төрек, №4.
Әхмәтжанов Р. Татар теленә этимологик сүзлегә, №1.
Закиров Р. Татарлар үзгәрүчән дөньяда. XX – XXI гасырлар башының этнополитик тарихы очерклары, №2.
Зимасов Н. Барда сүзлегә, №2.
Камалова З. Бина һәм конструкцияләрдәге төзелеш материаллары, №3.
Кильдеев М. Социология фәне буенча лекцияләр, №3.
Жомагылов Ә. Био-, библиографик белешмә, №3.
Миңнуллин Ф. Татар теленә кыскартылмалар сүзлегә, №1.
Шәймәрдәнов Р., Хужияхмәтов Ә. Татар милли педагогикасы, №4.

ҖЫЕННАРДАН ХӘБЭРЛӘР

Бөтендөнья татар конгрессында, №1, 2.
Казан дәүләт архитектура-төзелеш университетында, №2.
Казан дәүләт технология университетында, №3.
Татарстан Республикасының югары уку йортлары ректорлары советында, №1.
Татарстан Фәннәр академиясендә, №4.
Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында, №1.
Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре Апаста, №4.
Федераль Сабантуй-2007, №3.

МӨХТӘРӘМ УКУЧЫЛАР!

Фәнни-хәбәри «Фән һәм тел» журналында тел, әдәбият, тарих; мәшһүр галимнәребез; татар телендә белем бирү; техник фәннәр буенча һәм мәктәп балалары өчен фәнни-популяр мәкаләләр басыла.

«Фән һәм тел» журналына 2008 елның беренче яртысына язылырга онытмагыз!

Журналның индексы – 16071.

Язылу бәясе:

өй адресына –

абонент әржәсе адресына –

3 айга

63 сум 10 тиен

61 сум 60 тиен

6 айга

124 сум 22 тиен

123 сум 20 тиен

Каюм Насыйри сызган карта

Татар телендә яңа заман таләпләренә туры килгән географик хезмәтләр икән иткән һәм тараткан мәгърифәтче Каюм Насыйри үзенең хезмәтләренә юлдан иткән географик карталар да бастырган. Мәсәлән, Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты мирасханәсендә шуларның берничәсе саклана.

Укучылар игътибарына тәкъдим ителгән бу картада XIX йөздәге Русиянең Европа өлешенәң көньяк тарафы төшерелгән. Картада ул дәвердәге географик атамаларның татарча вариантлары язылган. Мәсәлән, анда Кара диңгез, Әстерхан диңгезе, Азау диңгезе, Идел жылгасы, Дун жылгасы, Кырыйм, Әстерхан, Йанатай, Саричин, Чурныйяр, Сариф, Хан, Чуртанлы, Саратау, Балакау, Хвалин, Сизран, Самар, Сембер, Чистай, Тәтеш, Лаеш, Чистай, Казан, Зөйә, Чабаксар, Кужмадимйан, Василисуры, Нижнай, Йадрин, Сиргач, Рәзан, Тол, Владимир, Калуга, Арил (Орел), Мәскәү һ.б. бар.

Карта, нигездә, татар халкы яшәгән борынгы Алтын Урда җирләрен күрсәтә, һәм ул урыннарда XIX гасырда да татар халкының икътисади, сәяси, мәдәни тормышы чагылышын раслаучы документ буларак кызыклы.

Марсель Әхмәтҗанов,
филология фәннәре докторы

